HANGİ HEGEMONYA PROJESİ? ADALET VE KALKINMA PARTİSİ'NİN SERMAYE BİRİKİMİYLE İMTİHANI[1]

WHICH HEGEMONY PROJECT? THE JUSTICE AND DEVELOPMENT PARTY AND THE CHALLENGES OF CAPITAL ACCUMULATION IN TURKEY

Melek HALİFEOĞLU[*]

ÖZ

Bu çalışma, Bob Jessop'ın iki uluslu hegemonik proje kavramı üzerinden Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidarının uygulamalarını incelemektedir. Bu bağlamda çalışma, 1980'lerden itibaren uygulanan neoliberal ekonomi politikalarını, yeni sağ devlet anlayışını ve iki uluslu hegemonya projesini AKP iktidari çerçevesinde açıklamaya çalışmaktadır. AKP iktidarı, sırasıyla, 2002-2010 arası iki uluslu hegemonik projenin oluşumu, 2010-2013 arası iki uluslu hegemonik projenin çözülüşü, 2013 sonrası yeni bir devlet biçimine geçiş olmak üzere üç döneme ayrılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İki Uluslu Hegemonik Proje, Tek Uluslu Hegemonik Proje, AKP, İktidar Bloğu, Bağımlı Sınıflar, Neoliberalizm.

---

[1] Bu makale yazarın 2018 yılında Hacettepe Üniversitesi Siyaset Bilimi Anabilim Dalı'nda savunduğu "Türkiye'de Neoliberalizm ve Devletin Dönüşümü: İki Uluslu Hegemonik Proje Üzerine Bir Analiz" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak üretilmiştir. Makalenin Türkçe yazımının son haline ulaşmasında değerli katkılarından dolayı sevgili meslektaşım Nurettin Kalkan'a teşekkürü bir borç bilirim.

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, mhalifeoglu@bingol.edu.tr, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4307-2130.

Makale Geliş Tarihi: 16.08.2019
Makale Kabul Tarihi: 06.01.2020

ABSTRACT

This work analyzes the practices of the Justice and Development Party (AKP) governments with a special reference to Bob Jessop's concept of two-nations hegemonic project. In this context, this work tries to explain the New Right's understanding of state and the neoliberal economic policies that have been put into practice since the 1980s, and the two nations hegemonic project of the AKP rule. The AKP rule is classified into three periods: a) the formation of two-nations hegemonic project between 2002-2010; b) the dissolvement of two-nations hegemonic project between 2010-2013; c) the transition to a new form of state in the post-2013 era.

Keywords: Two-nations Hegemonic Project, One-Nation Hegemonic Project, AKP, Power Bloc, Dependent Classes, Neoliberalism.

GİRİŞ

Bu çalışmanın yapıldığı andan geriye doğru bakıldığında 3 Kasım 2002'de gerçekleşen genel seçimler, Türkiye siyasi hayatı açısından önemli bir momenttir. Uzun dönem koalisyon hükümetlerinden sonra AKP'yi tek başına iktidara taşıyan seçimler sadece yeni bir partinin sahneye çıkışı değil, 1980 sonrasının sermaye birikiminin ve onun devlet algısının (siyasal ve ekonomik düzeyde gerçekleşenlerin) ideolojik düzeyde kabul ettirilmesi olarak okunabilir.

12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nin gölgesi altında uygulama imkânı bulan 24 Ocak İstikrar Kararları, Bob Jessop'ın kavramlarıyla ifade edersek, inşa edilmek istenen hegemonya projesi (*iki uluslu*)[2], 2000'lere kadar sermaye-emek arasındaki mücadelenin sert olmasından dolayı gerçekleşememiştir. 1980 Askeri

[2] Toplumu iki ulus (*two-nations*) kavramını içerecek şekilde açıklamak Jessop'a özgü bir durum değildir. Benjamin Disraeli (İngiltere başbakanı), 1845 yılında kaleme aldığı "*Sybil or the Two Nations"* romanında ilk kez iki ulus (*two-nations*) kavramını kullanır. Disraeli, on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinde iki ulusu şöyle ifade eder: "Aralarında ilişki ve sempati olmayan, sanki farklı dünyalarda yaşayan, birbirlerinin alışkanlıklarından, duygu ve düşüncelerinden habersiz, ayrı soylardan gelen, ayrı yiyeceklerle beslenen, ayrı yasalara tâbi olan...iki ulus: Zenginler ve Yoksullar" (Disraeli, 1845/1930: 74).

Darbesi'nden sonra patronların "*şimdi gülme sırası bizde*"[3] yönündeki yorumundan da anlaşılabileceği gibi siyasi iktidarın/devletin sermaye yanlısı tavrı, emek gücü üzerindeki baskının artması, kazanılmış hakların tırpanlanması anlamına gelmektedir. Bunun sonucunda 1961 Anayasası ile somutlaşan sosyal devlet inşasının ve onun kurumsal yapılarının tasfiye süreci 2000'lere kadar sürmüştür.

2000 sonrası ise AKP aktörlüğünde ve önderliğinde sermaye sınıfının siyasal, ekonomik, kültürel ve ideolojik bir mevzii kazandığı düşünülebilir. Ancak bu durumu tek başına AKP'nin kendi başarısı olarak okumak hem eksik hem de hatalı olacaktır. Zira dönem açısından 1980 sonrası ile birlikte düşünüldüğünde dünya genelinde sermaye birikimi için yeni koşullar söz konusudur. Sermaye birikiminin yeni koşullarını oluşturacak ve ihtiyaçlarını giderecek mekanizma olan devlet sadece Türkiye'de değil, pek çok gelişmiş ve az gelişmiş ülkede ekonomi-politik bir düzenleme içerisindedir.

Bu makalenin temel amacı, 1980 sonrasında kurulmaya çalışılan ancak başarısız olan hegemonya projesinin 2002 yılından bu yana iktidarda olan AKP tarafından nasıl şekillendirildiğini araştırmaktır: AKP başarılı bir hegemonya projesi inşa edebildi mi? Konuyla ilgili birincil ve ikincil kaynakların taramasından yararlanarak yapılan bu nitel araştırmanın inceleme nesnesini oluşturan hegemonya projeleri kapsamında AKP iktidarı dönemi, kuruluşundan 2013 yılına kadar değerlendirilmiştir. Bu süreyi, iki uluslu hegemonyanın kurulma aşaması olan 2002-2010 arası dönemi ve iki uluslu hegemonyanın çözülüşünü ifade eden 2010-2013 dönemi olarak ikiye ayırmak mümkündür.[4]

---

[3] 12 Eylül ertesinde Türkiye İşveren Sendikaları (TİSK) Başkanı Halit Narin "bugüne kadar işçiler güldü, şimdi gülme sırası bizde" derken 1961 Anayasası'nın ve işçilerin hak mücadeleleri sonucunda elde edilen işçi haklarının sermaye sınıfı üzerindeki yaptırımlarının ağırlığından dem vurmaktadır. Ancak sermayedarlar aleyhine gibi gözüken sosyal devlet yapılanmasında bile aslında devlet-sermaye ilişkisi belli bir düzeyde yakınlık içindedir. Sadece devlet, daha göreli bir özerk yapıda kalmış, sermaye-emek sınıf mücadelesinde hakem rolünü üstlenmiş ve işçilerin mücadeleleri sonucunda elde etmiş oldukları hakları yasal güvence altına almıştır. İşçi örgütlenmelerinin yükseldiği bu dönem, 1980 askeri darbesinin karşı-sınıf hareketi ile adeta duvara toslamıştır. "Tank paletiyle neoliberalizm" (Saraçoğlu, 2015: 747) için artık bir engel kalmamıştır.

[4] AKP dönemi hegemonyanın işleyişine dair literatürde farklı yorumlar bulunmaktadır. Bunlardan ilki İsmet Akça ve Barış Alp Özden (2014) tarafından kaleme alınan makaledir. Söz konusu çalışmada, 2002-2007 yılları arasındaki dönem yaygın ancak kırılgan hegemonya zemininde mevzi savaşı; 2007-2011, yaygın hegemonya zemininde cephe savaşı ve devletin kontrolü; 2011 sonrası ise neoliberal-islami muhafazakâr-otoriter inşanın derinleşmesi olarak tasnif edilmektedir. Akça ve Özden'inkine benzer bir tarih sıralaması görüldüğü diğer bir çalışma ise Cenk Saraçoğlu ve Melih Yeşilbağ'a (2015) aittir. Çalışmada, 2002-2007 yılları AKP'nin hem "içeride" hem de "dışarıda" meşruiyet ve tanınma arayışı içerisine girdiği ilk dönem şeklinde tarif edilirken; 2007 sonrasını ise yeni bir dönemin başlangıcı olarak nitelendirmektedir. Yazarlar, seçim başarısını yargı bürokrasisi ve askerle girdikleri güç mücadelesinden galip çıkış

2013'ten bugüne kadar uzanan siyasi dönemi henüz nüve halinde olan yeni bir devlet biçiminin arayış pratikleri olarak yorumlamak mümkündür. Halen kurulmakta olan bir olağanüstü devlet biçimi söz konusu olduğundan bu dönem aralığı çalışmanın kapsamı dışında tutulmaktadır.

1. HEGEMONYA VE DEVLET

Hegemonya kavramı her ne kadar antikitede liderlik/öncülük anlamına gelse de Niccolò Machiavelli'den Vilfredo Pareto'ya kadar İtalyan siyasal düşüncesinin karakteristik bir ikiliği olan zor ve rıza ilişkisini tanımlamaktadır. Antonio Gramsci (1971) hegemonyayı, bir toplumsal grup veya sınıf üstünlüğünün tahakküm (*domination*), zorlama (*coercion*) ve entelektüel/ahlaki liderlik gibi farklı biçimleriyle ortaya koymaktadır. Hegemonya, hâkim sınıfın bir fraksiyonunun diğer müttefik fraksiyonlar üzerinde hâkimiyet kurmasını da ifade eder. Yani, hegemonyanın iki taraflı bir işlevi söz konusudur diyebiliriz. Böylece bir yandan egemen konuma sahip yönetici fraksiyon, diğer fraksiyonların çıkarlarını kendininkiyle birleştirerek, kendisini bütün bir sermayenin ortak çıkarlarının temsilcisi durumuna getirip hegemonik olma gücüne erişir. Öte yandan hegemonya hâkim sınıfın siyasi, ahlaki ve entelektüel önderliğinde dünya görüşünü bağımlı sınıflara benimseterek kendi değerlerini evrenselleştirmesi anlamını taşır. Böylece bağımlı sınıfların ihtiyaçları ya da çıkarları olarak sunulan şeyler, aslında hâkim sınıfın belirlediği bir ilişki biçimidir. Dolayısıyla hegemonya kavramını devletin sınıfsal varlığından bağımsız düşünmek mümkün değildir. Ancak belirtmek gerekir ki toplumsal düzeye yansıması ve rıza mekanizmalarının nasıl işlevselleştirildiğini göstermesi açısından yol gösterici olan hegemonya kuramı, bu çalışmada *hegemonik proje*[5] kavramı üzerinden tartışılacaktır. Hegemonik proje, devletin sermaye birikimi için gerekli koşulları oluştururken birikim stratejisine uygun toplumsal tutunumun ve bütünlüğün yeniden üretimini gerçekleştirmesidir. Bob Jessop, Fordist ve Post-Fordist birikim rejimine denk düşen hegemonya projeleri olduğunu ifade etmektedir.[6] Devlet, sermaye birikiminin koşullarını hazırlayıp

---

ve Kemalist muhalif kitlenin etkisiz hale getirilmesi olarak değerlendirmektedirler. Kendi içinde tutarlı ve bir o kadar yol gösterici olan iki çalışmadan farklı olarak bu çalışma, hegemonya projelerini sadece üst yapıdaki değişim ve dönüşümler çerçevesinde ele almamakta, dönüşüm ve değişimin bizatihi sermaye birikiminin koşullarıyla ve yeni emek rejimi ile olan ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde altyapı-üstyapı arasındaki diyalektiği açıklamaya çalışmaktadır.

[5] Çalışmanın temel inceleme unsuru olan hegemonik projeler kavramı, Bob Jessop'ın kavramsallaştırmasıyla ele alınmaktadır. Jessop, Düzenleme Okulu perspektifinden yararlanmakta ve kavramsal çerçevesindeki zenginliği oluştururken temel olarak Antonio Gramsci ve Nicos Poulantzas gibi düşünürlerden faydalanmaktadır.

[6] İkinci Dünya Savaşı sonrasında (ABD merkezli) Fordist (yoğun) sermaye birikim rejimi tekelci düzenleme tarzına denk gelir. Merkez ekonomisine, kitle üretimine ve kitle tüketimine dayanan Fordist birikim rejiminde üretkenlikte ve reel ücretlerdeki artış birbirini destekleyerek paralel bir

bunun sürdürülebilirliğine hizmet ederken sermayenin çıkarlarının doğasını ve iktidar ilişkilerini göz önüne alarak eylem programlarını (hegemonya projeleri) etkinleştirir.

Bir hegemonik projenin oluşmasında devletin yasama ve/veya yürütme erkini elinde bulunduran siyasi iktidarın, iktidar bloğunun kaygı ve çıkarlarına yönelik olumlu ya da olumsuz hareket etmesi, devlet ve bağımlı sınıflar arasındaki mücadelenin nasıl ilişkilendiği ile bağlantılıdır. Bu nedenle sermaye-emek arasındaki sınıf mücadelesi göz ardı edilmeksizin bağımlı sınıfların siyasi iktidarı etkileme dinamiği de ele alınmalıdır; zira Türkiye gibi az gelişmiş ve örgütlü muhalefetin dağıtıldığı -1980 sonrası yaşandığı üzere- ülkeler açısından bağımlı sınıfların devletle ilişkisi önemlidir. Bu açıdan hegemonik proje, sınıfsal uzlaşının nasıl sağlandığının gösterilmesinde işlevsel bir kavram olarak karşımıza çıkar.

Hegemonya projelerinin çalışma açısından temel inceleme nesnesi olmasının arkasında yatan bir başka neden ise sermaye birikim süreci ile emeğin yeniden üretimi arasındaki ilişkidir.[7] Poulantzas (2006: 184), bu durumu sermaye açısından emeğin yeniden üretimini sağlamaya yönelik bazı işlevlerin devlet tarafından sermayenin genel çıkarları ekseninde yerine getirildiğini belirtir. Bu nedenle, devlet sadece halkın içinden çıkarak kutsallık içeren, halk kitlelerinin desteğini almaya yönelik kollayıcı ve kapsayıcı bir rol üstlenen refah devleti mantığındaki toplumsal işlevlere indirgenmemelidir. Aksine devlet, sermaye sınıfının hegemonyasını örgütleme ve yeniden üretmeye yönelik olarak şekillenmektedir. Dolayısıyla devlet toplumsal bütünlüğün yeniden üretimini hegemonik projeler dolayımı ile sağlarken yapısal ve stratejik açıdan seçici davranmak zorundadır. Yani, toplumun bütününün çıkarını ve genel iradeyi temsil ediyorken stratejik seçiciliği ile tercihleri tarafsız olamaz; toplum içerisinde bir sınıfın/çıkarın üstünlüğünü devam ettirir. Ancak ekonomik gereksinmeler dolayımıyla açığa çıkan politik taleplerin ekonomi politikalarına ne denli yansıyıp yansımayacağı devlet içerisindeki siyasal güç dengelerince belirlenmektedir. Bu yüzden zaman zaman devletin politik çıktıları ekonominin ihtiyaçlarına cevap vermeyebilir (Jessop, 1990: 357). Dolayısıyla devleti

şekilde sürdürülmüştür. Refah düzeyinin artması anlamına da gelen bu yeni düzenleme tarzı Keynesyen Refah Devleti ile birlikte anılırken; Fordist uygulamalardan kopuşu ifade eden Post-Fordist birikim rejimi ile özdeşleşen serbestlik, dışa dönük büyüme süreçleri söz konusudur. Fordist birikim rejiminin güvenceli çalışma hayatına karşılık Post-Fordist birikim rejiminde esnek işgücü ve çalışma koşullarına dayalı esnek üretim süreci söz konusudur.

[7] Poulantzas, emeğin yeniden üretimi adına alınan ekonomik önlemlerin sınıf mücadelesi yoluyla devlete yansıtıldığını ifade eder. Bu mücadeleler ise toplumsal ve tarihsel olarak belirlenmiş toplumsal ihtiyaçlar (sosyal güvenlik, işsizliğe ilişkin ve kolektif üretim) etrafında şekillenir (Poulantzas, 2006: 184-186).

sermayenin basit bir aracı olarak düşünmek yanlış olacaktır. Zira devlet politikalarının sermayenin ihtiyaçlarına hizmet edeceğinin hiçbir garantisi yoktur (Jessop, 2002: 41). Ancak bu durum aynı zamanda tarihsel devlet modelinin belirlediği sermaye birikim sürecine göre değişmektedir.

Söz konusu tarihsel gelişim içerisinde Refah Devleti, İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıntılarından devletlerin bir an önce çıkabilmesi ve sermaye birikimini sağlayabilmeleri adına ulusal ölçekte refah politikalarını hayata geçiren ve yönlendiren bir ulusal devlet biçimiydi. Keynesyen ekonomi politikalarını işleten toplumsal yeniden üretime ilişkin bu refah rejimi, sosyal politikalar, korporatist stratejiler, devletçilik ilkesinin söz konusu olduğu ulusal ölçekteki bir devlet modelidir (Jessop, 2002). Bu model kapsamında devlet, özellikle ücret ilişkisini ve işgücü piyasa politikalarını yönetmede ve toplam talebi dengelemede yardımcı olurken, kitlesel üretim ve kitlesel tüketimin istikrarını sağlamada da kolektif tüketimi destekleyici ve kontrol edici bir yaklaşımı benimser. Böylelikle emek gücünün toplumsallaşmasına ve toplumsal yeniden üretimin maliyetlerinin düşmesine yardımcı olur (Jessop, 1994).

Bu açıdan bakıldığında, hegemonya projelerinin hayata geçirilişi devletin stratejik yönelimine ve sermaye birikimiyle olan ilişkisine bağlı olarak belirlenmektedir. Dolayısıyla tikel stratejiler ile proje arasındaki uyumun olduğu bir düzlemde birikim ve hegemonyanın güvenliğinden bahsedilebilir (Jessop, 2004: 211). Bu nedenle hegemonya projesinin belirlenimi devlet modelindeki yapısal seçicilikle ilişkilidir. Stratejik yönelim, belirlenim ve birikim arasındaki uyum bir hegemonya projesinin başarılı olmasının şartıdır. Yapısal seçiciliğin buradaki önemi, hegemonyanın kısa vadede sapma gösterebilmesine imkân vermesidir. Diğer bir ifadeyle, bir hegemonya projesinde kısa vadeli sapmalar olsa da uzun vadede ayrıcalıklı sınıf lehine bir hareket söz konusudur. Hegemonya projesinin stratejik yönelimi, tikel çıkarları ulusal popüler bir programa eklemleyerek bunların projenin bütününü tehdit etmesini engellediği gibi uzun vadeli çıkarların da garanti altına alınmasını sağlar (Jessop, 2004: 212).[8]

Verili bir devlet biçiminde bazı toplumsal güç ve çıkarlar, diğer güç ve çıkarlar pahasına yapısal tavizler içermektedir. Bu durum devletin yapısal seçiciliği olarak ifade edilebileceği gibi Jessop söz konusu bu yapısal tavizleri,

[8] Bu bağlamda Jessop, kapitalizmin tüm krizlerine/yapısal çelişkilerine ve hatta sınıf çatışmalarına karşın nasıl oluyor da ayakta kalabildiği sorusu etrafında somut veri olarak İngiliz kapitalizmini ve özellikle Margaret Thatcher dönemini anlamaya çalışmıştır. Hegemonya projeleri açısından Thatcher öncesi dönemi tek ulus hegemonya proje, Thatcher dönemini ise iki uluslu hegemonik proje bağlamında incelemektedir.

stratejik seçicilik olarak tanımlar.[9] Uzun vadede ayrıcalıklı sınıfa geri dönüş anlamındaki birinci bileşen olan bu yapısal ya da stratejik seçicilik, kısa dönemli değişiklik gösterebilir. Burada önemli olan, politik mücadele biçimi ve bu biçimin farklı güçler arasındaki stratejik ilişkilerde doğurduğu sonuçlardır. İkinci bileşenin, yani hegemonyanın stratejik yönelimi ise ayrıcalıklı konumda olan toplumsal güçler (hâkim sermaye grubu ve sermaye sınıfı fraksiyonlarının) ve onların çıkarları adına "ulusal popüler" programın izlenmesidir. Bu amaca yönelik olarak ilk önce stratejik önemi haiz toplumsal güçlerle ilişkili olan özneler, politik karar alma sürecinde ve ilgili politikaların uygulanışında öncelikli bir konuma sahiptir. Üçüncüsü ise hegemonyanın ekonomik hedefler doğrultusunda hareket ettiğini gösteren iktisadi niteliğidir (Jessop, 1990: 209-10; 2008: 281-82).

Öte taraftan başarılı bir hegemonik proje, devletin maddi bütünlüğü açısından da önemlidir. Devlet içerisinde bir hegemonik proje üzerinde mutabakatın oluşması, devlet aygıtının farklı birimlerindeki çatışmaları sınırlayabileceği gibi politik egemenliğin yeniden üretiminde de göreli bir bütünlük sağlayarak ideolojik birliği oluşturur. İşte bu yüzden birikim stratejileri ve hegemonya projeleri arasındaki ilişkinin stratejik alanı olarak devlet, sınıflar arası mücadelenin değil kurgulanmış strateji ve projelerin mücadele alanıdır.[10]

Bu noktada Jessop'ın tek uluslu ve iki uluslu hegemonik proje arasında yapmış olduğu ayrımlar açıklayıcı olacaktır. Jessop (2008: 284; 1990: 211), yayılmacı bir hegemonya hedefleyen tek uluslu hegemonik projenin tüm nüfusun desteğini maddi tavizler ve sembolik ödüllerle alabileceğini belirtir. Tek uluslu hegemonik proje, sınıfsal tüm farklılıkları ulus çapında çözme amacındadır. Bu açıdan her ne kadar kimliksel bir vurgu gibi dursa da buradaki ulus kavramı sınıfsal bir anlama sahiptir. Tek uluslu hegemonik proje kavramı toplumda ortak bir payda/ az çok bir uzlaşma sağlamakta ve toplumun tümünü kapsayacak şekilde maddi destek ve sembolik ödüller içermektedir. Buna karşılık, iki uluslu hegemonik proje, nüfusun stratejik olarak önemli sektörlerinin desteğini harekete geçirmeye yöneliktir ve projenin maliyetinin diğer sektörler ve kesimler üzerine yıkıldığı düşünüldüğünde projenin sınırlı bir hegemonyayı kapsadığını söyleyebiliriz (Jessop, 2008: 284; 1990: 211).[11]

---

[9] Jessop (2009: 82), devleti toplumsal bir ilişki olarak yorumladığından devletin ve siyasi iktidarın yapısına kazınmış olan stratejik seçicilik ile aslında hâkim güçler dengesini yansıtmaktadır.

[10] Bonefeld (1991: 47), birikim rejimi ve hegemonya projesi ilişkisine dair, hangi faillerin birikim stratejisini düzenleyeceği ya da hangi faillerin devleti gerçekleştirmek için hegemonya projesini yerli yerine oturtulacağının belirsiz olduğunu belirterek Jessop'u eleştirir.

[11] Jessop'ın tanık olduğu Margaret Thatcher, Amerika'da Ronald Reagan ve Türkiye'de Turgut Özal ile başlayan dönem devletin yeniden yapılandırılma süreçlerine ve iki uluslu hegemonik

1980'lerin başından itibaren iktidara gelen muhafazakâr hükümetlerin genel anlamda ortak noktası seçim programlarının ana temasını oluşturan sosyal harcama kalemlerinin kısılması ve refah devletini budamaya yönelik bir reform paketi oluşturmaktır. Muhafazakâr hükümetler kendilerinden önceki hükümetlerden farklı olarak sendikalarla anlaşmaya varmak yerine refah devletinin kazanımları arasındaki kurumsal yapıları terk etmeyi seçmiş ve özelleştirme yoluyla söz konusu kurumları tasfiye ederek kamu istihdamında daralmaya yol açan bir yönelim benimsemişlerdir. Dönemin en köklü değişimlerinin seyredildiği ülkelerin başında İngiltere gelmektedir. 1979 yılında Muhafazakâr Parti hükümetini kuran Margaret Thatcher, 1980 yılında başlattığı sosyal yardım kesintilerine ek olarak konut, eğitim, işsizlik yardımlarından önemli oranda kesinti öngören bir reform paketini devreye sokmuştur. Kamu hizmetlerinin özelleştirilmesinden maden ocaklarının kapatılmasına ve hatta sendikal örgütlülüğün dağıtılmasına kadar büyük bir saldırı başlatılmıştır. Bu politikalar sonucunda İngiltere'de, 1992 yılında 10 milyon kişi yoksulluk sınırının altında yaşarken İngiliz işçilerin yüzde 46'sı ise düşük ücret almaktaydı (Ploug ve Kwist'ten aktaran Topak, 2012: 74). 1980'lı yıllarda İngiltere işgücü piyasası politikalarının yeniden yapılandırılması sadece sosyal harcamalar ve emek-sermaye ilişkisinin/uzlaşısının ortadan kalkmasıyla sonlanmamış, yardımlardan faydalanabilmenin kriterleri de değiştirilerek çalışma yükümlülüğüne dair bir refah anlayışı benimsenmeye başlanmıştır.[12] Bob Jessop, İngiltere'de Thatcher ile açığa çıkan bu yeni durumu Düzenleme Okulunun kavramlarıyla anlamlandırmaya çalışmış ve Keynesyen Refah Devletinden (*Keynesian Welfare State- KWS*) Schumpeteryan Çalışma Devleti'ne[13] (*Schumperterian Workfare State- SWS*) doğru yeni bir devlet-toplum ilişkisinin geliştiğini ortaya koymuştur. Temel amaçları bakımından bu yeni devlet modeli, sosyal devletin sorumluluklarının azaltılması ve küçültülmesine bağlı olarak devlet bütçesinden sosyal yardım kalemlerinin düşürülmesini ya da çıkarılmasını amaçlar. Karşımızda yurttaşlık hakları zemininde yükselen sosyal/refah devleti değil, piyasanın arz-talep dengesinin dişlisine takılmış ve işgücüne katılmayı şart koşan bir çalışma refahı devleti bulunmaktadır. Jessop, yeni bir devlet formunun gelişimi altında emek piyasasının esnekliğini ve rekabet gücünü artırma odaklı

projeye karşılık gelmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. Jessop (1988), Tünay (2002), Yalman (2002; 2004; 2009).

[12] Bkz. Peck, J. 1996: Work-place: the social regulation of labor markets. New York: The Guilford Press., söz konusu kitabın eleştirel bir yorumu ile ilgili olarak Rutherford, Jessop, Peck (2008).

[13] İlk defa Bob Jessop (1994) tarafından kullanılan *Workfare State* kavramı kapitalizmin gelişim sonucunda Keynesyen Refah Devleti ile onun üretim biçimi olan Fordizm arasındaki uyumun baltalandığını ifade eder. Bu durum elbette bazı gelişmelerle açığa çıkar. Bunlar arasında yeni teknolojiler, uluslararasılaşma, Fordizmden Post-Fordizme doğru bir paradigma kayışı ile küresel ve ulusal ekonomilerin bölgeselleşmesi yer almaktadır.

bu bakış açısının bir yandan kapitalist ekonomideki yerini diğer yandan emeğin disiplin altına alındığını tahlil etmektedir.[14]

Özellikle 1980 sonrası dönemde İngiltere'de Thatcherizm ve ABD'de Reaganizm olarak kendini somutlayan yeni sağ, Türkiye'de Özal dönemine karşılık gelir. Yeni sağ paradigmanın iktisadi liberalleşme ve yeniden artan muhafazakârlaşmayla kendi toplumsal tabanını yaratmaya yönelik bir hal aldığı görülmektedir. Yeni Sağ, ekonominin serbestleşmesi gibi liberal söylemlere ek olarak hukuk ve düzene yapılan vurguyla devletin güçlendirilmesine, dış politikada daha agresif bir ulusçuluğa, azınlık haklarının geri alınmasına, geleneksel aile yaşamının yeniden kutsanmasına, dini ve ahlaki değerlerin korunmasına dayanır (Nozick, 1974).

Jessop, Thatcher iktidarı tarafından uygulanan neoliberal ekonomi politikalarla devlet biçiminin dönüştüğünü; buna bağlı olarak devlet-toplum ilişkisinin de değiştiğini ifade eder. 1980 öncesi Fordist birikim rejimi gereğince uygulanan ve toplumsal sınıfları kapsayan tek uluslu hegemonya projesinden 1980 sonrası toplumsal sınıflar arasında stratejik seçiciliği içeren sınırlayıcı ve dışlayıcı iki uluslu hegemonik projeye geçiş söz konusudur. Hegemonik projedeki paradigma değişimi aslında sermaye-emek-devlet üçlüsü arasındaki ilişkinin dönüşümünün bir uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye özelinde Özal hükümeti iktidarınca kurulmaya çalışılan ancak başarısız olan iki uluslu hegemonya projesinin 2000 sonrası AKP tarafından inşa edilmeye çalışıldığı söylenebilir.

2. ADALET VE KALKINMA PARTİSİ (AKP) DÖNEMİ (2002-2010 YILLARI): İKİ ULUSLU HEGEMONİK PROJENİN YENİDEN KURULMA ÇABASI, MADDİ TAVİZLER VE STRATEJİK YÖNELİM

1980 sonrası sermayenin emek karşısında güçlenmesini amaçlayan ve bu doğrultudaki iktisadi programlar aracılığıyla siyasal önderlik sorununu çözme ve sınıf hareketini kalıcı bir biçiminde bastırmakta başarılı olan (Öngen, 2011: 178) *24 Ocak Yapısal Uyum Programı* emek hareketi tarihinde önemli bir kırılma noktası olarak karşımıza çıkar. Dünya kapitalist sisteminde esnek birikim rejimine geçişin önünü açan program, aynı zamanda sendikal örgütlenmelerin zayıflatılmasını gerektirmektedir. Türkiye'nin yeni birikim rejimine bağlı olarak

[14] Refah devletinin bir anomali yarattığı yönündeki yaygın görüş aslında sermaye birikiminin krizini ortaya koymaktadır. Kapitalist pazarın işleyişini tıkayan bir sistem olarak sunulan yeni sağ anlayış, refah devleti uygulamalarının ahlakı bozduğunu, siyasal ve ekonomik özgürlükleri kısıtladığını ve bu özgürlüklerin ancak liberal kapitalizm tarafından bertaraf edileceğini vurgulamaktadır. Yeni sağ yaklaşım, liberal (özgür ve rekabetçi bir piyasa söylemi) ve muhafazakâr (toplumsal ve siyasal otoritenin yeniden inşası) eksen üzerinden inşa edilmektedir (King, 1987).

dünya kapitalist sistemine entegre olma çabasının bir tezahürü olan IMF politikaları aracılığıyla bir yandan ekonomideki düzenlemeler garanti altına alınırken diğer yandan yeni sağ ittifakın –ideolojik konumlanışı ve özgül stratejileriyle Reaganizm ve Thatcherizmle benzerlik gösteren Özalizm'in– oluşumu sağlanmaktadır. 1980 öncesi tek uluslu hegemonik projeye dayanan sınıfsal kapsayıcı ve uzlaşmacı strateji, yeni birikim rejimiyle dönüşmektedir. Söz konusu iki uluslu hegemonik proje, stratejik üstünlüğe sahip sınıfları içine almasından ötürü seçici olmakla birlikte, toplumun geri kalanını dışlayıcı bir stratejidir. Ancak Tünay'ın (2002)[15] belirttiği gibi ANAP dönemi sonrası koalisyon hükümetleri, sermaye kesimi ve onun örgütlerine yönelik siyasi bir oluşum sağlayamadıkları ve hedeflenen hegemonya projesi bağlamında ekonomi alanına denk düşecek bir ideolojik güç yaratamadıkları için iki uluslu hegemonya projesi başarılı olamamıştır. İdeoloji düzeyinde milliyetçilik, İslami köktencilik ya da üretkenlik ideolojilerinin hiçbiri başarılı olabilecek kadar güçlü değildi. Hem kendinden önceki tarihsel dönem aralığında (1980-2000) siyasi dengeler açısından bir alternatifsizliğin meydana gelişi, hem 2001 krizinin bağımlı sınıflar üzerinde ağır bir şekilde hissedilmesi hem de 1990'ların hegemonya krizi sonucunda merkez sağ partilere karşı hakim sınıfların küskünlüğü temsil bağlarını koparmakla kalmamış aynı zamanda kitlelerin geleneksel partilerle ideolojik bağlarını da etkilemiştir (Hoşgör, 2014: 291). 1990'lı yılların kriz eğilimleri arasında şunları sıralamak mümkündür:

> Kamu kaynaklarının büyük şirketlere aktarılması sonucu iktidar bloğu ile kapitalist sınıf çelişkilerinin keskinleşmesi[16]; devletin

[15] Tünay (2002), 1987 seçimlerinden sonra başta kapsayıcı bir hegemonyanın devreye girdiğini ancak daha sonra pasif devrime evrilen bir değişiklik olduğunu ifade eder. Buna göre kapsayıcı hegemonyanın başka bir ifadeyle tek uluslu hegemonya projesinin toplumsal hareketlilik ve sınıflar düzeyinde imkânsızlığı kanıtlandığı için iki toplumlu projeye tutunmak bir çare olarak görülür. Tünay bu girişimin de boşuna bir girişim olduğunu çünkü pasif devrimin öncelikle tabi sınıfların çıkar ve taleplerinin nötralize edilmesini; hâkim sınıf kesimleri arasında bir bütünlük ya da en azından geçici bir çıkar birlikteliği oluşması gerektiğini belirtir. Ancak toplumsal hareketlilik olmaksızın çıkarların nötralize edilmesi ve en azından hâkim bir sınıfın ahlaki ve entelektüel önderliği karşılayamaması sonucu tutarlı bir ideolojinin varlığından söz edilemez. ANAP hükümeti döneminde sermaye kesimlerinin ve iktidar arasındaki çıkar birliğinin oluşmaması üstüne üstlük Siyasal İslam'ın yükselişe girmesi ve kendi sermaye sınıfını oluşturma çabalarıyla birlikte 1990'ların sonlarına doğru hegemonya krizi derinleşmiş ve yeni bir askeri müdahale ile sınıf kesimleri arasındaki gerginlikler ve bazı sermaye sınıflarının tasfiyesi söz konusu olmuştur.

[16] Yeni Sağın ekonomik başarısızlıklarına ek olarak siyasi başarısızlığının da söz konusu olması iki uluslu hegemonik stratejinin de gerçeklemesine engel olmuştur. Hegemonik projenin işleyiş mantığının tutarlı bir şekilde yürütülememesinin nedenleri arasında ise "Türkiye'deki birinci ulus olarak nitelenen kesimin birkaç tekel, faiz yüklü sermaye ve bir grup rantiye ile spekülatörlerle sınırlı kalmasıydı. Bu açıdan bakıldığında İngiltere'nin tersine yeni sağın siyasi gücü, işçi sınıfını, vasıflarına ve üretkenlik derecesine göre bölmeyi başaramadı." (Tünay, 2002). Dolayısıyla, başarısız bir girişimin sonucunda ikinci ulusu kapsayan kesimin hacmi genişledi ve "işçi sınıfının tümünü, tarımsal üreticilerin büyük çoğunluğunu, devlet memurlarını, milyonları bulan işsizi,

> Batı'daki metropol bölgelerine yönelik imtiyazlı tutumu nedeniyle kentsel ve kırsal kesimler arasındaki uçurumun artması; geleneksel burjuvazinin ve Anadolu'daki yeni küçük burjuvazinin İslamcı ve milliyetçi partilerde politize olması, ve merkez sağ partileriyle aralarındaki geleneksel bağların zayıflaması; etnik azınlıklara yönelik baskıcı politikalara bağlı olarak derinleşen ideolojik krize, büyüyen Kürt hareketinin ve devletin diğer aygıtlarının yanı sıra iş güvenliği sağlamak için oluşturulan paramiliter (kontrgerilla) güçlerin ve 'özel harekat birimleri'nin eşlik etmesi; kamu otoritesinin meşruiyetinin ve hukuk egemenliğinin azalması, ve siyasi yolsuzlukların, mafya benzeri ilişkilerin, organize suçun artması; siyasal kriz ve meşruiyet krizine tepki olarak devlet aygıtlarının (ordu ve yargı) giderek politize olmasıdır (Hoşgör, 2014: 291).

Buna ek olarak CHP, görece geniş bir medya desteğine ve ideolojik olarak sosyal-liberal sentezi barındırmasına karşın ne büyük sermaye gruplarının çıkarlarına yönelik ulusal-popüler bir program sunmuş, ne de çimento vazifesi gören tutarlı bir ideolojik sistem sağlamıştır.

AKP dönemindeki hegemonya girişimi ise küçük burjuvazinin ekonomik taleplerinin popüler olmaya başlayan orta-ölçekli sermayenin çıkarlarına eklemlemesinden, liberal aydınların siyasal ve demokratik taleplerini muhafazakâr seçmen tabanının siyasal ve dinsel talepleriyle bütünleştirmesine kadar farklı toplumsal güçler arasındaki tavizlere dayanan çoklu stratejileri içermektedir. Aynı zamanda Milli Görüş gömleğini çıkartan, kendisini Demokrat Parti geleneğinin bir devamı olarak gören AKP'nin İslami tonları azaltılmış bir söylemle kendini takdim etmesi, İslamcı partilerden farklı ve ılımlı bir tarzda desteklenmesine yol açar. Kendini İslamcı öğelerle değil de "muhafazakâr demokrasi"[17] tanımıyla geniş kitlelere tanıtan AKP aslında 1980'lerden bu yana amaçlanan hedefleri yerine getirecek olan "liberal-muhafazakâr"[18] bir merkez sağ partidir. Ayrıca AKP, mağdur ve muhtaç kesimlerin beklentilerine hitap eden ve bu doğrultudaki –bir anlamda maddi ödün ve sembolik ödül hükmünde olan- sosyal icraatlar aracılığıyla siyasi önderliğini pekiştirmekte ve seçmen kitlesini de mobilize edebilmektedir.

---

serbest meslek sahibini ve zanaatkârları, tüccarları, emeklileri" içerecek bir konumda geniş bir toplumsal tabanı kapsadı.

[17] Akdoğan (2003), AKP için hazırladığı parti yayınında muhafazakârlığı demokrasiyi içeren bir siyasi uzlaşı alanı olarak tanımlar. Böylece AKP'ye göre farklılıkların doğal bir durum ve zenginlik olması bakımından toplumsal ve kültürel çeşitliliklerin hoşgörü zemininde katılımcı demokrasi ile temsil edileceğini belirtir. Aynı zamanda muhafazakârlığın siyasal iktidarın bir kişi veya zümrenin elinde yoğunlaşmasını reddetmesi bakımından siyasal otoritenin sınırlandırılmasını istediklerini ya da otoritenin kendisinin bizatihi keyfiliğine karşı çıktıklarını ifade eder.

[18] Akdoğan (2004) *"Ak Parti ve Muhafazakâr Demokrasi"* kitabında ise AKP'nin serbest piyasa ekonomisi ve dünya sistemi ile bütünleşen rekabetçi bir iktisadi anlayışı savunduğunu öne sürer.

AKP, 2002 yılında iktidara geldiğinde Türk Sanayici ve İş İnsanları Derneği'yle (TÜSİAD) temsil olunan geleneksel İstanbul sermayesi tarafından çekincelerle karşılanmış olsa da gerek iktisadi yönelim ve büyüme stratejileri gerek emek süreçleri ve bölüşüm politikaları açısından sermaye sınıfı için ehven-i şer bir durum olarak görülmekteydi. Söz konusu duruma örnek olarak IMF gözetimindeki Derviş programı olarak bilinen "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı"na AKP'nin sadakatle uyacağını belirtmesidir.[19] Dolayısıyla 1980'lerle başlayan ekonomi politik programın taşıyıcısı ve sürdürücüsü olarak AKP, süreklilik-kopuş tezinde kesinlikle bir süreklilik göstermektedir. AKP hükümeti ilk yıllarında IMF'nin taleplerine sadık kalacağını belirtmiş ve bu bağlamda krizin üstesinden gelmeye dönük programları[20] uygulamıştır. Bu doğrultuda ilk önce kamu harcamalarında daralma ve kamu borçlarının kontrol altına alınması hedeflenirken, özelleştirmeler hızlandırılmış, ekonomide yabancı sermaye girişi için gerekli düzenlemeler öngörülmüş, tarım sektörü, kamu personeli rejimi ve yerel yönetimler düzeyinde dönüşümlerin sağlanmasına yönelik tasarılar hazırlanmıştır. Ek olarak Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Yasası[21] ve Sosyal Güvenlik Kurumu[22] Yasası'nın çıkarılması ile sosyal güvenlik alanında önemli bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir.[23] Böylece sosyal güvenlik gibi emekçi

[19] 2008 yılına kadar fiilen yürürlükte olan program AKP döneminin iktisat politikalarının bizatihi özünü oluşturmaktadır. Böylece hem içeride hem de dışarıdaki yerli ve yabancı sermaye çevrelerine güven ve istikrar vurgusu sunulabilmiştir.

[20] 3 Kasım 2002 seçimleri sonrasında kurulan 58. Hükümet Acil Eylem Planı ve sonrasında 59. AKP Hükümetinin ve 22 Temmuz seçimlerinden sonra devam eden "60. Hükümet Programındaki "İktisat Politikası Tercihleri"; "sermayenin 1994 krizinden sonra ısrarla talep ettiği ve 1995 yılında hazırlanarak kamuoyuna bir çalışma ile açıkladığı, 1988 Yakın İzleme Anlaşması ile hayata geçirilen ve 2000- 2002- 2005 stand-by anlaşmaları ile yürütülen, özü itibariyle IMF ve Dünya Bankası ikilisinin güdümünde sürdürülen neoliberal iktisat politikaların Türkiye'nin dışa bağımlılığını artırıcı, dış şoklara dayanıksız, zayıf ve yeniden montaj ekonomi yaratma projesindeki iktisat politikası tercihleri ile üst-üste çakışan tercihler olmuş ve bu politikaların bütünüyle devamı niteliğine bürünmüştür." (Ekzen, 2009: 475). Aynı şekilde seçmen kitlesine dönük olarak IMF programının sosyal ve ekonomik sonuçları için sert eleştirilerde bulunmuş olsa da yürürlükte programın icrası hakkında farklı bir tutum sergilememiş; aksine, 2004'te süresi olan ve geçmiş hükümetlerce uzatılmış olan 2002 stand-by anlaşmasının beyanları korunarak 2005- 2008 dönemini de kapsayacak orta vadeli yeni bir stand-by sözleşmesine imza atmıştır. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ekzen, 2009; 2002 İstikrar Programı için bkz. Şimşek, 2007; IMF politikalarının çeşitli ülke örnekleri açısından değerlendirmesi için http://www.antimai.org/eko/eyapiyol1.htm, erişim tarihi: 29.10.2019.

[21] 5510 sayılı ve 31.05 2006 tarihinde yürürlüğe giren yasa ile SSK, Bağ- Kur ve Emekli Sandığı mensuplarının tüm hak ve yükümlülükleri tek bir yasada toplanmıştır.

[22] 5502 sayılı kanun ile sosyal güvenlik sisteminde parçalı ve ayrıksı yapı tek bir çatı altında birleştirildi. Böylece devlet memurları, sözleşmeli çalışanlar, tarım alanında ücretli çalışanlar, kendi adına çalışanlar ve tarım alanında kendi adına çalışanları kapsayacak düzeyde beş farklı emeklilik rejiminin hak ve yükümlülükleri denkleştirilerek tek bir emeklilik rejimine dönüştürülmesi sağlandı.

[23] Özellikle 2000'lerden sonra sosyal güvenlik alanında bahsedilen yapısal dönüşüm bir anlamda rekabet unsuruna dayandırılmaktadır. Sermaye birikimini kolaylaştıracak ve artıracak bir şekilde yapılan düzenleme ile emek üzerinde sınıfsal hegemonyanın tahakkümünü artırıcı ve kendisini

kesim için hayati derecede önemli olan bir alanda piyasanın rolü genişletilerek, bireysel emeklilik sisteminin önünün açılması, eğitim ve sağlıkta özel sektörün payının muazzam derecede arttırılması sağlanmıştır (Saraçoğlu ve Yeşilbağ, 2015: 876). Aynı zamanda IMF programının başarılı bir şekilde izlenmiş olması uzun yıllardan sonra enflasyonu tek haneli rakamlara düşürmüş ve ekonomik büyüme için uygun bir ortam oluşturulmuştur.[24] Hükümetin göstermiş ve yakalamış olduğu istikrar becerisi yabancı yatırımcılar için bir güven ortamı yaratmış ve dış sermaye akışının artışı 2005 sonrası için özelleştirmelerin hızlanmasını beraberinde getirmiştir.[25] AKP ilk yıllarında, performansındaki başarıyla iş çevrelerinden medyaya kadar uluslararası pek çok cenah tarafından desteklenmiş; ekonomi alanındaki büyümenin gelir bölüşümlerindeki gerilimi azaltacağına dair düşünceler yaygınlaşmıştır.[26]

AKP hükümetinin farklı (tüm çelişkilerine rağmen sermaye kesimleri Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği-MÜSİAD, TÜSİAD)[27] iş çevreleri tarafından olumlu bir havayla karşılanması aynı zamanda hegemonik üstünlüğünü kurmasında önemli bir dayanak oluşturmaktadır. Elbette farklı sermaye fraksiyonları tarafından AKP'nin desteklenmesindeki nedenler arasında siyasi iktidarın stratejik yöneliminin önemli bir payı bulunmaktadır. 2003 yılında yasalaşan 4857 sayılı İş Kanunu sermaye lehine bir yönelimle güvencesiz, enformel ve esnek çalışma biçimleri ile taşeronlaşmanın sadece özel sektörde

---

güvenceye alan bir dönüşümden bahsedebiliriz. Bu noktada Poulantzas'ın (2006: 206-7) çözümlemesi önemlidir. "Kapitalist devlet tarafından alınan önlemlerin hepsi, halk kitleleri tarafından dayatılanlar bile, sonuçta ve uzun vadede sermayeden yana ya da sermayenin yaygın yeniden- üretimiyle bağdaşır nitelikteki bir stratejinin içinde yer alır. Devlet, sermayenin yaygın terakümüne yönelik başlıca önemlerini ezilen sınıflarla olan güç dengelerini ve ezilen sınıfların direnişlerini dikkate alarak yükümlenir ve bu önlemleri siyaseten hazırlar, öyle ki bunlar, ezilen sınıflara verilen bazı tavizlerle (halkçı kazanımlar), sınıfsal hegemonyanın yeniden- üretimini ve burjuvazinin halk kitleleri üzerindeki genel tahakkümünü güvenceye alırlar." Devam eder, "Emek gücünün yeniden- üretimi siyasi bir stratejidir, çünkü söz konusu olan her zaman toplumsal işbölümünün yeniden- üretimidir; siyasi- ideolojik öğeler burada her zaman kurucu olarak mevcuttur. (…) [s]osyal yardım kanalları, işsizlik yardımı devreleri ve iş bulma büroları, 'sosyal' diye nitelenen konutlara (hatta geçiş sitelerine) ait uzamların maddi düzeni, özgül eğitim haddeleri (teknik ya da geçiş sınıfları diye adlandırılan), bakım evleri ve hastaneler aynı zamanda emek gücünün hukuki ve polisiye denetimini sağlayan siyasi yerlerdir."

[24] İdari engeller ve yasal korumalar üzerinde yapılan değişikliklerle kurumlar vergisinin düşürülmesi yatırımların seyrini değiştirmiştir.

[25] Özelleştirmelerle ilgili sıralama için bkz. Karahanoğulları, 2017.

[26] AKP'nin ekonomik programının özellikle sosyal adalet içerdiğine ve farklı kültürlere hoşgörü gösterdiğine dair yapılan vurgularla gelir dağılımı eşitliğini sağlayacağına yönelik görüşler için bkz. Keyman ve Öniş (2003; 2007) ve Öniş (2006b). 2000'li yıllardan itibaren yerel yönetim kanunlarının yenilenmesinin ekonomik anlamda ihtiyacı gidermediğine yönelik bilgi için bkz. Sarıoğlu, 2007.

[27] TÜSİAD, hükümetin ekonomi temelli performansını, AB üyelik süreci ile ilgili adımları ve yapısal reformları devam ettirmedeki kararlılığını ve bankacılık sektöründeki düzenlemelerini desteklemiştir.

değil kamu sektöründe de yaygınlaşabileceği anlamına gelmekteydi. Böylece AKP, stratejik seçici bir tavırla iki uluslu hegemonik projenin iktisadi alandaki düzenlemesini yasalaştırarak gerekli sermaye birikimine yönelik Schumpeterian Çalışma Devleti uygulamalarını devreye sokmuştur. Buna ek olarak, TÜSİAD hükümetin bazı uygulamaları (özelleştirmeler, vergi ve sosyal güvenlik primleri vb.) hızlandırması gerektiği kanaatindeydi. MÜSİAD ise enflasyon oranının düşmesinden ve mali istikrar konusunda kararlılığından dolayı hükümetin uygulamalarından memnuniyetini belirtmekteydi.[28] MÜSİAD ve TÜSİAD yüksek cari açık konusunda çekincelere sahip olsa da, genel anlamıyla sermaye kesimlerinin ve liberal çevrelerin AKP'nin iktidara gelişinden dolayı memnuniyet duydukları görülmektedir. Yeniden vurgulamak gerekirse 1990'ların sonu ve 2000'lerin başında ekonomi politik ortam kaygan bir zemindeydi. Geçmişin bozuk düzeninden kopuşu temsil eden AKP, uzun zamandır talep edilen yapısal dönüşümleri sağlayacak, ülkenin kronik sorunları arasında olan işsizlik, yolsuzluk, yüksek enflasyon gibi meseleleri çözüme kavuşturacak ve sosyal adaleti yeniden tesis edecek bir yönetim olarak olumlanmaktaydı (Keyder 2004; Heper 2005; Öniş 2006a).[29]

Siyasi ve iktisadi kriz dönemlerinden tek başına iktidara gelen AKP, sermaye sınıfı ve bağımlı sınıflar üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. AKP'nin siyasi istikrar ve büyüme vurgusu, Türkiye sermaye sınıfı tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Buna ek olarak sosyal adalet, gelir eşitliği ve demokratikleşme üzerine yapılan vurgular yeni iktidar blokunun oluşmasına ve neoliberal uygulamalara karşı bağımlı sınıfların parçalı hareket etmesine imkân sağlamıştır. Aynı zamanda alternatifsizlik algısını yıkarak iş dünyasından uluslararası iş çevrelerine, liberal aydınlardan, bağımlı sınıflara kadar geniş kesimlere hitap etmiş ve birçok toplumsal sınıftan destek görmüştür.

AKP'nin belirli bir sermaye sınıfına yönelik kayırmacı bir politika izlemesi toplam artık değerin dağılımını etkilediği için sermaye sınıfı fraksiyonları arasında giderek artan bir kutuplaşma ve çatışma gündeme gelmiştir. İslami sermayenin kendisi her ne kadar rekabetçi girişimciler olarak yorumlanıyor olsa

[28] Her ne kadar MÜSİAD, -IMF yörüngesindeki bir ekonomik program ve büyüme anlayışını destekleme noktasındaki çekincelerini ifade etse de- sermayenin belli bazı kesimlerde tekelleşmesine karşı AKP'nin ekonomik programını desteklemekteydi. Böylesi bir uygulama küçük işletmeler tarafından da olumlu karşılanmaktadır.

[29] Tek parti çoğunluğuna sahip olmanın getirdiği avantajla AKP, Kamu Sektörü ve Yerel Yönetimler Reformu, Sosyal Güvenlik ve Sağlık Reformu ve İş Kanunu gibi pek çok alanda yasa çıkarmıştır. Bu yasalar sayesinde yönetsel kapasitenin, üretkenliğin ve hizmet kalitesinin artacağı, buna ek olarak, şeffaflık ve hesap verebilirliğin güvenceye alınacağı iddia edilmiştir. Bu yasalarla yerel odaklara yetki dağılımında daha fazla imkân sağlayacağından âdemi merkeziyetçiliğin güçleneceğine ve böylece daha demokratik bir toplumsal zeminin yaratılacağına dair vurgu yapılmıştır.

da (Koyuncu, 2002; Özdemir, 2006) hem MÜSİAD hem de başka cemaat tipi ilişki ağları İslam'ı düzenleyici bir güç olarak formüle etmiştir (Hoşgör, 2014: 226). Bu düzenleyici form içerisinde hem İslami sermaye sınıf fraksiyonlarının kendi arasındaki çatışmadan kurtulabilmesi hem de dini ve ahlaki meşruiyet zemininde toplumsallaşması gerekmektedir.[30] İslami sermayenin İstanbul sermayesi karşısında ekonomik tahakküm kurabilmesi ve aynı zamanda ekonomik hegemonyaya sahip olabilmesi için MÜSİAD'ın bazı görevlerle donatıldığını söyleyebiliriz. Bu görevlerden ilki, sadâkat ve işbirliğini piyasa içinde güçlendirmektir. Kaynak kullanımından girdi tedarikine, taşeronluktan perakendeciliğe kadar pek çok alanda işlem maliyetinin azaltılması ve bilgi akışının kontrol edilmesi bakımından MÜSİAD'ın aracılığı önem arz eder. İkinci olarak, yurtdışı bağlantıları aracılığıyla yabancı ülkelerdeki diğer girişimcilerle ortak yatırımların desteklenmesi ve böylece küresel bir "Müslüman iş ağı" kurulması hedeflenmektedir (Hoşgör, 2014: 228). Bu ağ sayesinde, -başlangıçta Müslüman nüfusun yoğun olduğu ülkelere yapılan- iş gezileri, fuarlar ya da devlet adamlarıyla yapılacak görüşmeler için gerekli prosedürler kolaylaşabilmektedir.

Bir burjuva partisi olarak AKP, emeğin disiplin altına alınması, örgütsüzleşmesi, piyasa mantığının işleyişine yönelik reformların hayata geçirilmesi gibi sermaye-emek ilişkisinde sermaye sınıfının çıkarlarını gözeten bir tavır sergilemektedir. Ancak sermaye sınıfı bilindiği üzere yeknesak bir bileşim/oluşum olmadığından iktidar bu noktada eleyici/seçici bir strateji izlemektedir. AKP'nin arkasındaki temel sınıfsal güç İslami sermayedir; hatta söz konusu sermaye sınıfı fraksiyonunun yükselişiyle AKP ve geleneksel İstanbul sermayesi arasındaki ilişkiyi bu temel üzerinden değerlendirmek daha sağlıklı olacaktır. Bulgular ışığında bir değerlendirme yapmak gerekirse MÜSİAD ile AKP arasındaki ilişki doğrudan bir iktidar-sermaye ilişkisidir. 1990'larda Refah Partisi ile yakın ilişkileri olan MÜSİAD'ın yaklaşık 10 üyesi AKP'nin kurucu kadrosunda yer alırken, 20 üyesi de 2002 seçimlerinde AKP saflarından meclise girmiştir (Şen, 2010: 71). Sadece sermaye ve emek ilişkisinde değil, dış politikada, siyasal rejimin niteliğinde, teşvik, ihale ve rant paylaşımı gibi maddi ödünlerde ve maddi getirisi yüksek konularda AKP, İslami sermaye sınıf fraksiyonunun doğrudan temsilcisi izlenimini vermektedir (Saraçoğlu ve Yeşilbağ, 2015: 884). Bu fraksiyon AKP'nin muktedirliğine destek olmasının karşılığını sermaye sınıfı içerisinde ayrıcalıklı bir pozisyon elde ederek almış ve gücünü arttırmıştır.

[30] Buna örnek olarak, pazardaki rekabetin şiddetlendiği zamanlarda şirketler özelleştirme ihalelerine katılabilmek için fetva almışlardır.

Dolayısıyla MÜSİAD'ın faaliyet alanının sadece Türkiye piyasasıyla sınırlı kalmaması, dış pazarlara açılması, diğer bir ifadeyle uluslararası yönelimli bir politikayla büyümüş olması, onu diğer iş insanı derneklerinden ayırmıştır. Bu durum, MÜSİAD'ı TÜSİAD ile karşı karşıya getiren en temel sebeptir.[31] Bu bağlamda, Kamu İhale Yasasında, 2003-2013 yılları arasında AKP iktidarı tarafından 29 kez, yasa kapsamındaki çeşitli maddelerde de 100'den fazla değişiklik yapıldı (Buğra ve Savaşkan, 2015:126).[32] Diğer bir stratejik seçicilik örneğine İslami sermayenin kolay kredi bulmasına imkân veren Katılım Bankalarını sayabiliriz. "Katılım Bankası"[33] olarak adlandırılan finans kuruluşları aracılığıyla İslami sermayenin kolay kredi bulması kolaylaştırılmıştır.

Daha çok laiklik ve din gibi kavramlar üzerinden söylem düzeyinde çatışan bu iki sermaye sınıfı, modern, Batı yanlısı ve laik iş insanları ile gelenekçi, yerli ve dindar iş insanları dikotomisi üzerine konumlanmışlardır. AKP ise ekonomik anlamda egemen ve hegemonik olan TÜSİAD karşısında belli bir entelektüel ve ahlaki zemin üzerinde yükselen MÜSİAD'a müzahir olmuştur.[34] Dini motiflerle bezenmiş İslami sermayenin büyük burjuvazinin önemli bir kanadı haline gelip hegemonya kurmaya çalışması, söz konusu kesimin holdingleşecek bir

[31] TÜSİAD yönetim kurulunda beş yıl boyunca yer alan Akkök Holding Yönetim Kurulu üyesi Ayça Dinçkök, ekonomi dergisi *Capital*'e 2010 yılında verdiği söyleşide hükümetin TÜSİAD'a yönelik tutumundan rahatsızlık duyduğunu, TÜSİAD'ın davet edilmediği toplantılara başka dernek ve sivil toplum kuruluşlarının davet edildiğini ifade etmiştir. Ayrıca, 2009 yılında yapılan TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyi (YİK)'nin basına kapalı oturumunda MÜSİAD'dan bile daha güçsüz algılanmaya başladıklarının konuşulduğuna dair bilgiler aktarılmıştır (Tanyılmaz, 2014. 149-150). Bununla birlikte MÜSİAD´ín tıpkı TÜSİAD gibi basılı ve görsel medya organlarını kullanması, çeşitli sektörel alanlar hakkında raporlar düzenlemesi, siyasetçilerle yakın temas ilişkileri olması ya da gazeteci ve din adamlarıyla yatırımlar üzerinde müzakerelerde bulunması gibi faaliyetleri hegemonik olma çabaları arasında sayılabilir.

[32] 2003'te yapılan ilk değişiklikle beraber kamu ihalelerinin tamamını kapsayan yasal çerçeve oluşturma hedefinden sapılmıştır. Bu değişiklikle belediyeler olmak üzere birçok kamu kurumu; enerji, su, ulaşım ve iletişim gibi alanlarda kamu hizmeti sunan sektörler mevcut hukuki sınırlamalardan muaf tutulmuştur.

[33] Özal iktidarı döneminde ilk kararnamelerden biri olarak karşımıza çıkan Özel Finans Kurumları (ÖFK), bir yandan İslami kurallara uygun faizsiz bankacılık işlemi yapabilme imkânı sunarken diğer yandan Arap sermayesi ile İslamcı sermayenin yakın ilişkiler kurmasını sağlamıştır. Buna ek olarak 1980'lerde Türk-Arap sermayesi tarafından üç ÖFK, yani Albaraka Türk, Faisal Finans ve Kuveyt Türk kuruldu; bunları 1990'larda bu kez Türk sermayesi tarafından kurulan üç tane daha izledi: Anadolu Finans, İhlas Finans ve Asya Finans (Bank Asya). İhlas Finans 2001 yılında iflas etti. Anadolu Finans 1999 yılında Boydak Grubu tarafından, Faisal Finans ise 2001 yılında Ülker Grubu tarafından satın alındı. Bu iki ÖFK 2005 yılında Türkiye Finans adıyla birleştirildi ve 2008 yılında Suudi Arabistanlı National Commercial Bank'a satıldı" (Öztürk, 2014: 198).

[34] İslami sermaye sınıfını verilerle değerlendirirsek; 2010 yılı itibariyle *Capital 500* içerisinde İslamcı sermaye bağlantısı olan şirket sayısı 85-95; *Ekonomist Dergisi'*nin 2006-2010 yılları arasında yayınlanan en zengin 100 ailesi listesinde İslamcı sermaye olarak tanımlanabilecek 19 aile bulunmakta, *Fortune 500* içinde yer alan İslamcı sermaye bağlantılı firma sayısı ise 90-95 arasındadır (Tanyılmaz, 2014: 167-168).

büyüklüğe erişmesi ile başlar. *Capital* dergisi yazarı Tarcan Aksal'ın aktarımına göre (2010) 2002 yılında Anadolu'daki holding sayısı 144 iken bu sayı 2009'da 204'e ulaşmıştır. Bununla birlikte yeni holdinglerin çekim merkezleri arasında Gaziantep, Kayseri, Denizli, Bursa, Konya ve İzmir yer almaktadır. 2000'lerde Anadolu Kaplanları olarak ifade edilen İslami sermayenin önemli bir sıçrayış içinde olduğu ve holding sayısının 2002'de 628'e, 2009'da ise 993'e ulaştığı gözlemlenmektedir (Tanyılmaz, 2014: 171). İslami sermaye fraksiyonu yüksek-teknoloji, hizmet, makine, inşaat, gıda gibi pek çok alana dağılmış vaziyettedir. Bu olgular ışığında İslamcı burjuvazinin Türkiye burjuvazi sınıfının çelişkilerinin bir ürünü olarak dönüşüme uğradığı ve finans kapital olarak nitelenmeyi hak edecek bir büyüklüğe ulaştığını söylemek mümkündür (Tanyılmaz, 2014: 174). Poulantzas'ın ekonomik tahakküm ve hegemonya kavramlarını hatırlayarak yorumlamak gerekirse, İstanbul sermayesi bilindiği üzere erken Cumhuriyet döneminde devlet desteğiyle oluşturulan ilk milli burjuvazi sınıfıdır. Bu özelliği sayesinde ulusal çaptaki bir ekonomik tahakkümün ve hegemonyanın sahibidir. İki sermaye kıyaslandığında gerek üretim gerekse pazar payında, ekonomik büyüklüğüyle İstanbul sermayesi öne çıkmaktadır. Ayrıca bu sermaye çok uluslu şirketlerle yaptığı ortak girişimler sebebiyle uluslararası bir konuma da ulaşmıştır. Buna karşın İslami sermaye, iktidardan bağımsız değil, onun desteğine muhtaç bir konumdadır. Zira piyasada büyümek için iktidarın yaratacağı yeni yatırımlara ihtiyacı olduğu gibi iktidarın devletlerarası ilişkilerinden de yararlanmak mecburiyetindedir. Bu nedenle, İslami sermayeyi, hegemonik bir güç olarak İstanbul sermayesinin karşısına koymak hayli tartışmalıdır.

Sermaye ve emek arasındaki ilişkiye baktığımızda ise AKP iktidarı, emek politikalarını ve bu politikaların içine gömülü olan iktisadi, siyasi ve ideolojik kurumları yeniden yapılandırmaya başlamıştır. Eğitimden sağlığa, sosyal güvenlikten iş gücüne kadar geniş bir yelpazeye yayılan ve reform adı altında sitayişle bahsedilen bu düzenlemeleri sınıflar arası çelişkiler ve yine sınıflar arası denge ve mücadele biçimleri bağlamında okumak gerekir. Bu açıdan bakıldığında AKP, -neoliberalizm, muhafazakârlık ve İslam'ın birbirini etkilemesi ve/veya eklemlenmesi ile oluşan emek politikaları- kapitalist sınıfın çıkarları üzerinden yükselerek toplum içinde zenginler ve yoksullar arasındaki uçurumu büyütmektedir (Köse ve Bahçe, 2009). Neoliberalizmin emek politikaları üzerindeki etkisi dünya genelinde hissedilebilir olmakla birlikte, Türkiye'yi bu değişim noktasında özel kılan unsurlardan birisi, bu politikaların İslamcı bir siyasal eğilim çerçevesinde gerçekleşiyor olmasıdır (Coşar ve Yücesan-Özdemir, 2014).

AKP'nin iki uluslu hegemonik projenin maliyetlerini yüklediği ikinci ulus, emekçi/bağımlı sınıftır. Daha önce de belirttiğimiz gibi 2003 yılında yasalaşan 4857 sayılı *İş Kanunu*[35], sermaye lehine olup emekçi sınıfın iş güvencesini ve çalışma biçimlerini alt üst eden bir konumdaydı. Bu bağlamda çalışmanın inceleme nesnesini oluşturan iki uluslu hegemonik proje açısından kayda değer ilk olgu, iş hukukunun temellerinden biri olan emeğin korunması ilkesinden uzaklaşılması, işyeri ya da işletmenin güvenliği ilkesinin benimsenmesidir. Stratejik açıdan önemli olan sermaye sınıflarının yanında bir tutum sergileyen AKP, böylece emekçi kesimi bu strateji kapsamında dışlamış ve dışarda bırakmıştır. Söz konusu iş kanunu sermayenin elini güçlendirirken işveren-alt işveren arasındaki ilişkinin de yeniden tanımlanmasına imkân sağlamaktadır. İşverenin üretmiş olduğu mal ve hizmetleri bölümlere ayırarak arka planda işin alt işveren (taşeron) kontrolünde yürütülmesine yönelik taşeron hizmetlerinin önünü açmıştır. Böylece işin asıl maliyeti ve kâr payı birinci ve ikinci işverenler arasında bölüşülüp emekçi kesime kısa dönem parça başı iş verilerek güvencesizliği ve ucuz emeği yasal hale gelmektedir.[36] Bu nedenle AKP'nin siyasi iktidarı elde ettiği günden beri emekçi sınıfların hak kayıpları istikrarlı bir biçimde sürmektedir.[37] Buna örnek olarak AKP dönemindeki özelleştirmeleri gösterebiliriz. *Özelleştirme Dairesi Başkanlığı'nın 2010 yılı Performans Programı*'nda dönemin Maliye Bakanı Mehmet Şimşek (ÖİB, 2009), "*AKP hükümetlerinin özelleştirme konusunda kararlı ve ekonomik istikrar sonucunda özelleştirme uygulamalarında önemli bir yol alındığını, böylece ekonomide rekabetin önünün açıldığını, verimliliğin arttığını*" ifade etmektedir. Şimşek, bunlara ek olarak 1986 yılında başlanan özelleştirme faaliyetlerinin 2003 yılına kadar 8,2 milyar ABD Doları tutarındaki özelleştirme uygulamasına karşın 2003'ten itibaren son altı yıl içerisinde 32.5 milyar ABD Doları tutarında özelleştirmenin yapıldığını belirtir. AKP hükümetlerine kadar özelleştirilmesi gerçekleştirilmeyen Türk Telekom, Tüpraş, Erdemir, Petkim, Tekel Sigara, Başkent Elektrik, Sakarya Elektrik gibi birçok kamu kuruluşunun özelleştirmelerinin gerçekleştirildiği ve böylece

[35] Söz konusu İş Kanunu, 1990'lı yıllardan itibaren fiili olarak uygulanan esnek çalışma biçiminin yasal hale gelmesi anlamındadır. Özellikle TÜSİAD ve TİSK gibi sermaye sınıfı örgütlerinin talepleri ve yayınladıkları raporlar sonucunda hazırlanmıştır.

[36] 2011 Ocak ayında dönemin Devlet Bakanı Egemen Bağış'a yönelik soru önergesinde, kamuda taşeronlaşmayla ilgili sorulara "değinilen hizmetlerin hizmet alım yoluyla gördürülmesi daimi personel istihdamına göre daha ekonomiktir" diyerek taşeron işçinin daha ucuz olduğunu beyan etmiştir. Bkz. http://www.milliyet.com.tr/ekonomi/bakan-bagistan-taseron-savunmasi-1342213 (14.11.2019).

[37] Belirtmek gerekir ki emekçi sınıfın aleyhinde devam eden bu süreç yeni değildir. Bu gerilemenin çıkış noktasını 12 Eylül'e kadar götürmek mümkündür. AKP ile ivme kazanan bu durum, 1980'den beridir süregelen neoliberalleşmenin birikimli bir sonucudur.

Özelleştirme İdaresinin kuruluşundan[38] 2010 yılına kadar gerçekleştirilen özelleştirme işlemi toplam 40.7 milyar ABD Dolarına ulaştığı kayda geçmektedir (ÖİB, 2009). AKP dönemindeki özelleştirme yüzdesi, o zamana kadar gerçekleştirilenlerin yüzde 86'sına[39] tekabül etmektedir (Saraçoğlu ve Yeşilbağ, 2015: 876). Özelleştirme endüstriyel işletmelerle birlikte otoyol, liman, kamu arazisi ve köprü gibi halkın bizzat varlık gösterdiği alanlarda da gerçekleştirilmiş ve satım sonucundaki maliyet tüm emekçi kesime doğrudan veya dolaylı vergi ya da zam olarak geri dönmektedir.

2000'li yıllardaki hâkim emek rejimi ve AKP'nin buradaki rolü düşünüldüğünde emekçi sınıfının yapısının ciddi bir şekilde proleterleşme eğilimi gösterdiğini söylemek mümkündür. 2002-2011 yılları arasında işgücü ve istihdamda yaşanan değişimlere bakarsak, tarım dışı istihdam 2002 yılında 14 milyon civarındayken, 2011 yılında 3,5 milyon artış göstermiştir. TÜİK'in aynı yılları kapsayan verileri de tarımın Türkiye ekonomisi içindeki sektörel payının yüzde 35'ten yüzde 24'e gerilediğini teyit etmektedir. İlgili yıllar arasında yaşanan mülksüzleşme, üreticiyi desteklemeyen tarım politikaları ve bu politikaların yarattığı olumsuz sonuçlar düşünüldüğünde bu tablonun ortaya çıkması gayet olağan bir durumdur. Buna karşın tarım sektöründen koparak tarım dışı istihdamın içine eklemlenenlerin önemli bir kısmının asgari ücret koşullarında ya da kayıt dışı çalıştığı söylenebilir. 2003 yılında toplam kayıtlı (sigortalı) ücretli çalışan içinde asgari ücretli çalışan sayısı yüzde 57 iken 2010 yılı itibariyle aynı oran yüzde 43 olarak gözlemlenmektedir (Aslan, 2019). DİSK'in hazırlamış olduğu emek raporu ise reel asgari ücret artışı reel milli gelir artışının oldukça gerisinde kalmaktadır (DİSK, 2018).

Öte taraftan, bağımlı sınıfların sendikal hak mücadelesinden uzaklaşması ve böylece sendikasızlaşmanın önünü açmak adına karşılıklı güven ve sadakat bilincinin gelişmesine yönelik *Homo Economicus*'un karşısında "*Homo Islamicus*"[40] formüle edilmektedir. Emek-sermaye çelişkisinde yasal kurallara dayalı sosyal güvencelerin ve sendikal hakların yerini dinsel bir çalışma etiği ve ilişkisi almaktadır (Buğra, 2004). Homo Islamicus ile kapitalist üretim tarzının rasyonel, bireyci-çıkarcı ve tüketim odaklı insan tipolojisinin alternatifi olarak İslami bir müktesebatın imbiğinden geçmiş Müslüman tipolojisi öne sürülür. Kapitalist insan modelinin tam karşı kutbunda yer alıyormuş gibi görünen bu Müslüman

[38] Türkiye'de özelleştirme uygulamaları 24 Ocak 1980 Ekonomi Kararları kapsamında piyasa ekonomisine geçiş ile gündeme gelmiş ve 1984'te başlayarak 1994 yılına kadar yasal düzenlemelerdeki eksiklikler giderilmiştir.

[39] DİSK'in (2018) *Emek Raporu*'nda bu oran yüzde 88' yükselmiş gözükmektedir.

[40] Homo Islamicus kavramı 1994 yılında MÜSİAD'ın hazırlattığı "*İş Hayatında İslam İnsanı: İslami Duyarlılıkla Yönetilen Firmalarda Örgütsel Davranış Biçimleri*" adlı raporunda yer almaktadır.

tipolojisi esasen kapitalist sistemin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yumuşatılmıştır. Dolayısıyla kapitalist kutbun karşısında değil, yanındadır. Dini meşruiyetini kurgularken toplumdaki ihtiyaç sahiplerinin talepleri ve çıkarlarını dikkate aldığını iddia eden "İslam İnsanı" fikri de aslında sınıfsal örgütlülüğü ve bu amaç doğrultusundaki sınıfsal birliği çeşitli ideolojik aygıtlarla sömüren alternatif bir toplumsal proje olarak karşımıza çıkmaktadır (Hoşgör, 2014: 229). İşverenine sadakatle bağlı "İslam İnsanı" projesiyle grevlere ya da sendikalara ihtiyaç duyulmaması ve örgütlü mücadele biçiminin tavsatılması amaçlanmaktadır. Çalışanlarının haklarını ve sorumluluklarını usta-çırak ilişkisine dayandıran ahilik geleneğinin bir izdüşümü olarak kendisini yorumlayan MÜSİAD, böylelikle enformel bir ilişki olarak sermayesini realize etmektedir. Sendikal bir örgütlülüğü olmayan vasıfsız işgücü istihdam ederek mutlak artı değer elde edilmektedir.[41] Stratejik yeni bir dil olarak "iş yerini/şirketini benimseme ya da şirket çalışanlarının aile" olarak nitelendirilmesi sembolik düzeyde bir aidiyet yarattığı için emekçi sınıftan altruist/özgeci bir tavır beklenmektedir. Mesai saatlerinin dışındaki çalışma saatlerinin aile içinde gösterilen bir fedakârlıkla eşdeğer tutulması esnekleşme politikalarındaki mutlak artı değerin yeniden üretimine örnek olarak gösterilebilir. Buna ek olarak partinin kendi tabanını oluşturan muhafazakâr seçmene yönelik iltimaslı tutumu, tabanın arzu ve isteklerini güçlü ve etkin kılacak şekilde iktidarın devletin kurumsal yapısını değiştirmeye yönelik girişimleri, demokratikleşme ve AB sürecindeki aksamalar iktidar bloğu içerisindeki hegemonik güç dengelerinde bir dizi aksaklıklara neden olmuştur (Hoşgör, 2014: 293-294).

Tüm bunları değerlendirmek gerekirse kriz sonrası ortam AKP için hegemonyanın yeniden kurulmasına yardımcı olmakla kalmadı aynı zamanda 1980'lerden beri yapılmak istenen ama başarılı bir şekilde seyretmeyen neoliberal yeniden yapılanma sürecinin hızlı bir şekilde ilerlemesine dayanak oldu. 1990 yıllar öğrenci hareketinin örgütlü mücadelesinden büyüyen Kürt hareketine kadar sınıf bağlantılı ama sınıf bilincinin olmadığı bir dizi direnişi barındırmaktadır. Bunun yanında yine 1989 Bahar Eylemleri'nin ardından 1990'lı yılların başında Zonguldak Madenci Yürüyüşü gibi bir kitlesel direnç büyük sermaye gruplarının mevcut havanın sınıfsal mücadelesinden

[41] Post-Fordist birikim rejiminin ve yalın üretim modelinin söz konusu olduğu bu yeni emek rejimi, yeni tabiiyet ve kontrol mekanizmasına uygun kurumsal yapılanmaların hukuksal biçimlerle var olduğu ve iş kanunlarının yeni üretim sürecinin dayattığı biçimde şekillendiği bir ortam içinde var olur. Emek pazarı içinde akışkanlığın sağlandığı, emek gücünü satanlar arasında çok nitelikli ve niteliksiz ayrımının söz konusu olduğu yeni emek rejimi, bağımlı sınıfları keskin bir şekilde ayırmış ve sınıf içi tutunum mekanizmasının ve işçi sınıfının örgütlü gücünün kırılmasını sağlamıştır.

sönümlendirmek adına verdikleri stratejik ödünler uzun vadede yeni bir iktidar bloğu kurmaya yönelik bir tavır sergiledi. Dolayısıyla kurulan bu yeni iktidar bloku, ideolojik meselelerden toplumsal entegrasyona, demokratikleşmeden uluslararası ilişkilere kadar çok kapsamlı bir strateji ve ilişkiler ajandasına sahip oldu (Hoşgör, 2014: 301).

3. BİR ÇÖZÜLÜŞ OLARAK İKİ ULUSLU HEGEMONYA PROJESİ: 2010-2013 YILLARI VE YENİ DEVLET BİÇİMİNE DOĞRU

3 Kasım 2002'de iktidar olan AKP, yeni bir tarihsel bloğun kurulmasında öncü role sahiptir. 1980-2000 yılları arası kurulamayan hegemonik proje için artık konjonktürel ve sınıf dinamikleri açısından elverişli bir ortam vardı. Hegemonya projeleri, sadece ekonomik alan ile sivil toplum içindeki çelişkilerin giderilmesinde değil, aynı zamanda devlet aygıtının çeşitli organlarındaki güç odaklarının kendi içlerindeki çatışmaların sınırlandırılmasında da hayli etkindir (Hoşgör, 2014: 313). Ancak hedeflenen yeni hegemonik proje –kapsayıcı ve bütünleştirici– tek uluslu bir hegemonik projeye ve ulusal popüler iradeye dayanarak kurulamayacaktır.[42] Bu, stratejik öneme sahip muhafazakârların dışında kalan toplumun farklı kesimlerinin siyasi baskı aracılığıyla denetim altına alınmasını salık veren iki uluslu hegemonik projedir. Ayrıştırma ve seçici/sınırlı stratejiler üzerinden inşa edilen siyasal alanda siyasetsizleştirmeye dayanan ve alternatif bir siyaset projesini kabul etmeyen bu proje, geniş kitlelerin dışlanmasını gerektirir. Dolayısıyla, siyasi baskı aynı zamanda toplumsal ayrışmayı, siyasetsizleştirme üzerinden yeni bir siyaset dinamiğinin sağlanmasını ve ulusun düşman kamplarına bölünmesini beraberinde getirir.

Her ne kadar dışlayıcı ve sınırlayıcı bir hegemonik proje hedeflenmiş olsa da hegemonyanın kurulması ve devamlılığının sağlanması, hem iktidar blokunun korunmasına hem de yönetici sınıfın sınırlı düzeylerde de olsa maddi tavizler vererek bağımlı sınıfların rızasını üretebilmesine bağlıdır. Bu yeniden üretim ahlaki, moral ve politik liderliğin sürdürülebilmesine bağlıdır. Aksi takdirde yönetici sınıf ya da fraksiyon toplumsal uzlaşmayı sağlayacak koşulları yeniden üretemediğinde hegemonya krizi açığa çıkar. Hegemonya krizleri ise, iktidar blokunun kendi bileşenleri nezdinde liderliğini kabul ettirmesini ve bağımlı sınıflar üzerinde tahakkümünü kurmasını da zorlaştırır. Bağımlı sınıflar açısından bu durum siyasal temsilcilerinden uzaklaşmayı, kopmayı yani temsil/meşruiyet krizinin gün yüzüne çıkmasını gündeme getirir.

[42] Askeri vesayetin ortadan kaldırılmasına dönük yapılan Ergenekon davalarının sonucunun bir kumpas davasına dönmesi ya da 2023 ekonomi programı adı altında cumhuriyet rejiminin çevrimini amaçlayan güçlü Türkiye vurgusu söz konusu ulusal popüler iradeye örnek olabilir.

Öte taraftan AKP'nin iktidara geldiği andan itibaren benimsediği ekonomik büyüme paradigması ve istikrar söylemi sorunlu bir nitelik taşımaktaydı. Büyümenin kendisi sanayi üretiminde yapılacak atılımlara değil; tüketim harcamalarına, doğrudan yabancı yatırımlara özelleştirmelere ve sermaye yoğun değil emek yoğun üretim sektörlerine bağlanmıştı. Aynı zamanda ihracat gelirlerinin artmasına rağmen ithal tüketim mallarına yönelik talebin -ihracatın ithal ara mallara olan bağımlılık düzeyi nedeniyle- yükselmesi de dikkat çekiciydi.[43] İhracat-ithalat dengesinin sağlanamaması cari açığın artmasına ve ekonomide ciddi anlamda bir kırılganlığın gelişmesine sebep oldu. Bu açıdan bakıldığında, AKP iktidarının ekonomik durumu konsolide edebilmesi için yeni gelir kalemlerini ortaya çıkarması elzemdi. Bu kalemler arasında tüketici kredilerini, toplu konut projelerini ve kamu sektörü harcamalarıyla finanse edilen inşaat sektörünü saymak mümkündür. AKP hegemonyasının sınırlı kapsamı sadece halk kitleleri nezdinde değil, iktidar blokunun içsel çelişkileri açısından da geçerliydi (Hoşgör, 2014: 314). İlk yıllarda uygulanan Derviş politikaları, IMF ve Dünya Bankası destekli ekonomik kalkınma ve büyüme, 2008 yılında kendini derinden hissettiren küresel finansal kriz sonrasında iktidar blokundaki kırılganlığın açığa çıkmasına neden oldu. Krize yönelik "teğet geçti" yorumu ve krizin etkisini ortadan kaldıracak bir ekonomik paketin olmayışı ekonomi çevreleri ve yatırımcılar arasında hoşnutsuzluğun yükselmesiyle karşılık buldu.[44] Ekonomide durgunluğun devam etmesi, gelir dağılımındaki dengeyi ve büyüme hedeflerini tutturmadaki güçlük, sermaye birikiminin güvenceye alınmasını zorlaştırdı. İktisadi alandaki açmaza yönelik sermaye kesiminin tepkisi, siyasi iktidarın hegemonyasını sürdürmede kullandığı maddi ödünleri de etkilediğinden partinin izlediği politikalar gerek yurtiçinde gerekse yurtdışında sistematik bir şekilde otoriterliğin yükselmesini beraberinde getirdi.

[43] İhracatın ithalata artan bağımlılığına katkı yapan bir politika olarak "işleme rejimi" adını taşıyan sistem sanayicilerin gümrüksüz ithalat yapabilmeleri için yurtiçinde işlenerek bekletilen ve belli bir süre içinde ihraç edilmek zorunda olan mallara dayanmaktaydı. Sanayinin rekabet edebilmesi için korumaya alındığı bu ortam ekonomide önemli bir maliyet çıkarmaktaydı; hızla artan ithalat, yerinde sayan reel ücretler ve istihdam (BSB, 2007: 64). Bu koşullar altında zamanla sanayicilerin inşaat ve turizm sektörüne kaydığı gözlemlenmektedir. 2008 küresel krizinden sonra ise sanayi çıktılarını oluşturan inşaat, otomotiv ve tekstil gibi lokomotif sektörler durgunluk içine girdi. Buna ek olarak tüketici harcamalarının da düşüşe geçmesi büyük şirketlerin üretimden kaçınmasına ve kapasitelerini düşürmelerine, bu durum da fabrikaların kapanmasına ve işsizlik artışına neden oldu (Sönmez, 2010).

[44] Seçim harcamaları, enflasyonun iki hanelere yükselmesi, işsizlik ve siyasi istikrarsızlığın bütçe üzerinde yarattığı baskıyla TÜSİAD ve Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), açık bir şekilde mali disiplin olması gerektiğini dillendirdi. Ancak AKP iktidarı yerel seçimler öncesi seçmen kitlesini konsolide edebilmek için TÜSİAD'ın IMF ile yeniden stand-by anlaşması yapılması teklifini reddetti.

Dolayısıyla AKP'nin bağımlı sınıflar üzerindeki maddi tavizlerinin görece ortadan kalkmış olması sembolik ödüllere yönelimi artırdı ve bağımlı sınıflar üzerindeki edilgenleştirici etkiyi yoğunlaştırdı. Krizin derinleşmesi eğitimli kesimin işsiz kalmasına ve genç işsizliğinin artmasına; tarım politikalarındaki çiftçi aleyhine yapılmış yanlış adımlardan ötürü küçük üreticinin gelirinin düşmesine ve bunun sonucunda tarım sektöründeki işgücünün hizmet ve inşaat sektörüne akışına neden oldu. Bu da doğal olarak kayıt dışı ekonomiye, taşeronlaşmaya ve ucuz işgücüne sebebiyet verdi. İşsizlik korkusunu yoğun olarak hisseden emekçi sınıf ise çalışma koşullarının kötüleşmesine dahi razı oldu.[45]

Tüm bu olumsuz tabloya rağmen 2010 referandumunda AKP'nin ciddi bir sarsılma yaşamadığı görülür. Ancak toplumsal hayatın bütünü üzerinde ideolojik üstünlüğü ve entelektüel/ahlaki liderliği temsil eden hegemonya, muhaliflerin sınırlandırılmasına ve toplumun farklı kesimlerinin aktif ya da pasif rızasına dayanır; bu bakımdan, siyasi iktidarın varlığını sürdürmesi hegemonik önderliğe sahip olduğu anlamına gelmez. Hegemonik önderlik, hegemonik grubun kısa dönemli çıkarlarından tavizler vererek kitlelere ekonomik ve sembolik ödünler aracılığıyla belli bir ekonomik-korporatif çıkara ayrıcalık tanımasıdır. Hegemonik önderlik vasfına sahip olan kesimin bazı zamanlarda kısa dönemli çıkarlarından vazgeçmesi gerekir. Hegemonik önderliği elde etmek için iktidarı elinde bulunduran ya da iktidarı hedefleyen grubun başka kesimler karşısında rekabetçi mücadelelerden başarıyla çıkması son derece önemlidir. Bu amaç doğrultusunda lider konumundaki fraksiyon, hakimiyetini elde edene kadar geçici de olsa bir birlik oluşturabilmek için diğer fraksiyonların çıkarlarını kendi çıkarlarına eklemleyebilme güç ve kabiliyetine sahip olmalıdır. Ayrıca buna ek olarak, önderliği amaçlayan fraksiyonun kendi özgül çıkarları verili tarihsel uğrakta kapitalist birikimin nesnel koşullarıyla da örtüşmelidir. Hegemonyanın oluşturulabilmesi için öteki (ara) grupların desteğinin sağlanması, başka bir ifadeyle başka sınıfların ya da kesimlerin taraftar olabilecek duruma gelmesi de önemlidir.

2010-2013 dönemi, iki uluslu hegemonik projenin çözüldüğü ve bir hegemonya krizinin yaşandığı yıllar olarak yorumlanabilir. Bu çözülme sürecinde her ne kadar hükümet "Çözüm Süreci"[46] olarak tanımladığı ve

[45] AKP'nin ekonomi politikalarının gelir dağılımını artırmadığı, istihdamı düşürdüğü ve satın alma gücünü azaltarak yoksulluğu yoğunlaştırdığı söylenebilir.

[46] Kürt sorununu kökünden çözecek ve Türkiye siyasi hayatından böylesi bir sorunu silecek bir yaklaşım olarak ortaya çıkan Çözüm Süreci, PKK'nın silahsızlandırılması, çekilmesi ve harekete katılanların yeniden topluma kazandırılması; sonrasında anayasal ve yasal değişimler; siyasi müzakereler ve normalleşme olarak üç adımdan oluşmaktadır.

toplumun birçok kesiminden "akil adam"[47] oluşturduğu bir yaklaşımı sürdürmeye çalışmış olsa da süreç bir sonuca ulaşmamıştır. Siyasi iktidar sadece Kürt sorununda değil diğer azınlık (Ermeni sorunu, Hıristiyan hakları, Alevi'lerin ibadet hakları gibi) haklarında da demokratik bir tavır sergilememiştir. 2013 yılının ilk yarısında toplumsal bir hareket olarak Gezi İsyanı'nın gündeme gelmesi ve AKP yöneticileriyle ilgili olarak, siyasi iktidarın meşruiyet krizinin derinleşmesine yol açan yolsuzluk iddialarının medyada yoğun olarak yer alması, dönemin önemli tartışma başlıklarını oluşturur. Tüm bu yaşananlar devletin temsil, müdahale ve dâhili eklemlenme biçimleri açısından yeniden yapılanmasını gerektirecektir. Bu durum, en üst soyutlama düzeyinde ifade etmek gerekirse, devletin işleyişinde iktidarın yürütmeyi tek elde toplanmasına, kanun hükmünde kararname ya da torba yasalarla Meclis'i temsil ve müzakere alanının dışına atmasına neden olur. Stratejik öneme sahip olan devlet aygıtlarının güçlerinin zayıflatılarak partinin başarılı bir strateji izlemesi amaçlanır. Dolayısıyla, tarihsel gelişme sürecinde ulaşılan bu uğrak, hem iktidar bloğu hem de devlet içi çatışmaların şiddetlendiği, bürokratların ya da devlet personellerinin ayrıştığı, bölünmelerin (seçilmişler ve atanmışlar olarak) yoğunlaştığı bir dönemin pratiklerini yansıtmaktadır.[48] Devletin bu yeni yapılanma sürecini, partinin "devlet aklı" ile hesaplaşması ve bürokrasinin teknokratik işleyişini piyasa mantığı ile değiştirme aşaması olarak değerlendirilebiliriz. AKP iktidarı, kuramadığı hegemonik projeye karşı artık farklı bir devlet biçimine geçiş için önceki kurumsal bütünlüğe sahip olarak, hâkim kesimlerin talep/çıkarlarını temsil eden direnç mekanizmalarını da tasfiye etme imkânı bulmuştur. Geleneksel direnç mekanizmaları (Anayasa Mahkemesi, Milli Güvenlik Kurulu, Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu gibi) AKP-Cemaat ilişkilerinde yeniden yapılandırılmış ancak 17-25 Aralık sonrası tasfiye ve dönüşümlerle zayıflatılmıştır. Bu dönüşümü mevzi/manevra savaşı açısından değerlendirirsek bir manevra savaşı olarak yorumlamak mümkündür. Bu stratejik yönelim, belli devlet aygıtlarının diğerlerine tabi kılınmasını, devlet bürokrasisi içindeki paralel iktidar ağlarının geliştirilmesini, stratejik önemdeki aygıtlara kendi ekiplerinin yerleştirilerek nüfuz etmesini, önceki cumhuriyetçi/laik bürokratlara karşı kendi kemik kadrosunun[49] oluşturulmasını (Hoşgör, 2014: 326) hedeflerken hegemonik gücün zayıflatılmasına bağlı olarak bürokraside yeni kadro düzenlemelerinin gündeme getirilmesini içermektedir.

[47] Akil adamlar, sol-liberal akademisyenlerden, sanatçılara, eğitimcilerden, yazılı ve görsel medya patronlarına kadar toplumun pek çok kesiminden oluşmaktaydı.

[48] İslami burjuvazinin sermaye birikimine yönelik iktidarın paylaşılma savaşında "*ne istediniz de vermedik*" söylemi iktidar bloku içerisindeki savaşın açığa çıktığı bir momenttir.

[49] İslami hareket içinde uzun yıllar aktif figürler önemli kadrolara yerleştirilmişti. Bunlar arasında Milli Eğitim Bakanlığı, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı örnek verilebilir.

4. SONUÇ

Çalışmanın inceleme nesnesini oluşturan hegemonya projeleri kapsamında AKP, üç ayrı dönem içerisine bölünmektedir. 2002-2010 yılları arasındaki dönem kurumsal ve yapısal dönüşümler ışığında iki uluslu hegemonik projenin inşa edildiği; 2010-2013 arası yıllar söz konusu hegemonya projesinin çözülme aşaması geçirdiğini; 2013'ten günümüze olan dönem ise yeni bir devlet biçimi olarak ayrılmaktadır.

İlk dönem, AKP'nin geçmiş tarihsel kesitten ekonomik ve sosyal politikalar açısından ayrışmasına; piyasa egemenliğine dayanan iktisadi ve sosyal düzenlemelere denk gelir. Bu dönem içinde, sermaye ve emek arasındaki tabiiyet ve kontrol ilişkisi farklı bir aşamaya sıçramaktadır. Emeğin sermaye tarafından kontrol edildiği, Fordist tekniklerin dönüştüğü ve yeni bir kontrol biçiminin dayatılmaya çalışıldığı görülmektedir. Esnek üretim biçimine uygun olarak yalın üretim odaklı iş kanunları söz konusudur. Üretim sürecine uygun olan emek rejimi açısından pazar yönelimli yeniden yapılandırma sürecinin yaşandığından bahsedebiliriz. Kurumsal ve hukuki prosedürlerin tamamlanmaya çalışıldığı ilk dönem aralığı 2008 küresel krizinin de etkisiyle 2010 yılına kadar sürmektedir.

Yeni emek rejiminin ve dolayısıyla buna uygun olan iki uluslu hegemonya projesinin kurulmaya çalışıldığı dönem aralığı merkezi yapıların işlevlerini en aza indirmeyi ve talep dalgalanmalarına uyum sağlayabilecek kurumsal yapılar açısından mali ve finans dönüşümüne karşılık gelir. Böylece hem sermaye sınıfına hem de bağımlı sınıflara dair devletin stratejik-seçici bir tavır aldığı; sermaye sınıfı arasında İslami sermayenin yükselişte olduğu; bağımlı sınıflara dönük yeni emek rejimiyle bağlantılı olarak merkezde çekirdek bir nitelikli kadronun bulunduğu ancak geride kalanların vasıfsızlaştırıldığı gözlemlenebilir. Öte taraftan, devletin pazara kendisini sunamayan/sunmayan ve pazarın dışında kalanlarla ilişki biçimini de dikkate değerdir. Emek gücü içerisinde yer alamayan marjinaller, işsizler, yaşlılar, engelliler gibi toplumsal kesimin ötekilerine dönük seçici mekanizmanın işletildiği, devletin sosyal yardımlardan faydalanmak için belli kıstaslar üzerinden değerlendirmeye gittiği, sosyal yardımın kendisinin dışlayarak-seçtiği bir eleme süreci görülmektedir. Kriterlere uyan toplumsal gruplar, yeniden üretimi sağlayan taşıyıcı özneler konumundadır.

Bu dönem aralığında AKP, iki ulus hegemonik süreci tamamlamaya yönelik kurumsal bir mekanizma olarak karşımıza çıkar. Bu amaç kapsamında, belli meslek dallarının yerel pazarın ihtiyaçları temelinde hizmete açılması, çalışma zorunluluğunun bir gereği olarak her türlü kurumsal getirinin

metalaşması hegemonya sürecinin bir uzantısıdır. Söz konusu hegemonya projesi kapsamında devletin istihdam politikasındaki dönüşüm Kamu Personel Rejimi, Norm Kadro gibi uygulamalarla hizmetlerin piyasalaşmasına ve devlet dolayımıyla şirketleşmesine örnek verilebilir. Schumpeterci Çalışma Devleti'nin ve iki uluslu hegemonik projenin geçerlilik kazanması için uygun koşullar yaratılmaya çalışılır. İşçi sınıfı arasında yapılan keskin ayrım enformel sektörün ve kayıt dışı işgücü piyasasının hacminin giderek artmasına ve yoğunlaşmasına neden olur. İşsizler ordusunun hem nedeni hem de sonucu olarak açığa çıkan kayıt dışı işgücü piyasası adına yeni devlet biçiminin karşılığı olan AKP, ekonomi-dışı mekanizmalar aracılığıyla bağımlı sınıflar üzerindeki hegemonyasını muhafazakârlık ve dinsel kurumlar gibi tampon mekanizmalar aracılığıyla doldurmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla feodal toplumsal bağlarla Post-Fordist emek rejimi birbirine eklemlenmektedir. Özellikle sosyal politikaların devlet eliyle değil de belirli cemaat, dernek ya da tarikat gibi "dayanışma" ağları üzerinden yapılıyor olması işgücü piyasasında iş mevzuatlarının ve güvencelerinin değil, ikili ilişkilerin ve dinsel birleşmelerin söz konusu olduğu güvencesiz çalışma koşullarının devamını sağlamaktadır. 2010-2013 yılları arasında hem devletin askeri vesayetle savaşını sürdürmesinin hezimetini yaşadığı, organik bağı olan cemaat ile ilişkilerinin sarsıldığı ve iktidar savaşı yaşadığı hem de toplumsal muhalefetin yeniden yükselişe geçtiği bir dönem olarak iki uluslu hegemonik projenin çözülüşünü ifade eder. Bu bağlamda AKP iktidarının meşruiyet krizine, siyasal yönetim krizi eşlik etmiş ve yeni emek rejiminin/birikim rejiminin araçları işlevsiz kalmıştır. 2013 yılından itibaren bir devlet kriziyle karşı karşıya olduğumuzu söylemek mümkündür. Siyasal iktidarın yönetim krizine çözüm olması için sistem tartışmalarının yapıldığı ve Türk tipi başkanlık sistemi olarak nitelendirilen yeniden erk yaratma gücü Poulantzas'ın bilinen deyimiyle olağanüstü devlet biçimi olarak nitelendirilebilir. Ancak sürecin hala devam ediyor olması ve söz konusu yönetim krizine bir yılı aşkın bir süredir eşlik eden ekonomik kriz, tarihsel blok içerisinde bir çatlağa denk gelmektedir. Bundan sonraki aşamanın yeniden bir yapılanma sürecini barındırdığı ve söz konusu yeni sürecin ancak iktisadi, siyasi ve toplumsal düzeyin bütünlüğü içerisinde aşılabileceği öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

Akça, İsmet ve Barış Alp Özden (2014), "AKP ve Türkiye'de Neoliberal Otoriterizmin Sınıfsal Dinamikleri", Başlangıç, 2: 13-37.

Akdoğan, Yalçın (2003), Muhafazakar Demokrasi (Ankara: AK Parti).

Akdoğan, Yalçın (2004), AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi (Ankara: AK Parti).

Aslan, Gürdal (2019), "Türkiye'de Asgari Ücretli Çalışan Sayısı ve Ücret Seviyelerinin Değişimi (2003-2017 Hanehalkı İşgücü Anketleri Veri Analizi)", Sosyal Güvenlik Dergisi, 9 (1): 141-159.

BSB. (2007), IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998-2008: Farklı Hükümetler, Tek Siyaset (İstanbul: Yordam).

Buğra, Ayşe (2004), "Dini Kimlik ve Sınıf: Bir MÜSİAD ve HAK-İŞ Karşılaştırması", Balkan, Neşecan ve Sungur Savran (Der.), Sürekli Kriz Politikaları (İstanbul: Metis): 126-147.

Buğra, Ayşe ve Osman Savaşkan (2015), Türkiye'de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası (İstanbul: İletişim).

Coşar, Simten ve Gamze Yücesan-Özdemir (2014), İktidarın Şiddeti: AKP'li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar (İstanbul: Metis).

DİSK. (2018), AKP Döneminde Emek Disk Raporu (İstanbul: DİSK).

Disraeli, Benjamin (1930), Sybil, or Two Nations (London: Machillan).

Ekzen, Nazif (2009), "AKP İktisat Politikaları (2002-2007)", Uzgel, İlhan ve Bülent Duru (Der.), AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu (Ankara: Phoenix): 473-491.

Gramsci, Antonio (1971), Selections from the Prison Notebooks (London: Lawrence and Wishart).

Heper, Metin (2005), "The Justice and Development Party Government and the Military in Turkey", Turkish Studies, 6 (2): 215-231.

Hoşgör, Evren (2014), "İslami Sermaye", Balkan, Neşecan, Erol Balkan ve Ahmet Öncü (Der.), Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP (İstanbul: Yordam): 215-251.

Jessop, Bob (1990), The State Theory: Putting the Capitalist State In Its Place (Londra: Oxford University Press).

Jessop, Bob (1994), "The Transition to Post-Fordism and Schumpeterian Workfare State", Burrows, Roger ve Brian Loader (Der.), Towards a Post-Fordist Welfare State (London and Newyork: Routledge): 13-37.

Jessop, Bob (2002), The Future of the Capitalist State (Oxford: Polity Press).

Jessop, Bob (2004), "Birikim Stratejileri, Devlet Biçimleri ve Hegemonya Projeleri", Clarke, Simon (Der.), Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru (Ankara: Ütopya): 193-225.

Jessop, Bob (2008), Devlet Teorisi: Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak (Ankara: Epos).

Jessop, Bob (2009), Kapitalist Devletin Geleceği (Ankara: Epos).

Karahanoğulları, Yiğit (2017), "Türkiye'de Kamu Maliyesinin Dönüşümü 1998-2017", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 72 (1): 259-289.

Keyder, Çağlar (2004), "The Turkish Bell Jar", New Left Review, 28: 65-84.

Keyman, Fuat ve Ziya Öniş (2003), "Turkey at the Polls: A New Path Emerges", Journal of Democracy, 14 (2): 95-107.

Keyman, Fuat ve Ziya Öniş (2007), "Globalization, and Social Democracy in the European Periphery: Paradoxes of the Turkish Experience", Globalizations, 4 (2): 211-228.

King, Desmond S. (1987), The New Right: Politics, Markets and Citizenship (London: Macmillan).

Koyuncu, Berrin (2002), "Küreselleşme ve MÜSİAD: Eklemlenme mi, Çatışma mı", Keyman, Fuat (Der.), Liberalizm, Devlet, Hegemonya (İstanbul: Everest).

MÜSİAD (1994), İş Hayatında İslam İnsanı (İstanbul: Müsiad).

Nozick, Robert (1974), Anarchy, State and Utopia (USA: Basic Books).

Öngen, Tülin (2011), "Yeni Liberal Dönüşüm Projesi ve Türkiye'nin Deneyimi", Köse, Ahmet H. ve Fikret Şenses ve Erinç Yeldan (Der.), Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar (İstanbul: İletişim Yayınları): 161-190.

Öniş, Ziya (2006a), "The Political Economy of Turkey's Justice and Development Party", Yavuz, M. Hakan (Der.), The Emergence of a New Turkey and the Ak Parti (Salt Lake City: The University of Utah Press): 207-234.

Öniş, Ziya (2006b), "The Political Economy of Islam and Democracy in Turkey: From the Welfare Party to the AKP", Jung, Dietrich (Der.), Democracy and Development: New Political Strategies for the Middle East (NewYork: Palgrave): 103-128.

Özdemir, Şennur (2006), Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi (Ankara: Vadi).

Özelleştirme İdaresi Başkanlığı (2009), Performans Programı 2010.

Öztürk, Özgür (2014), "Türkiye'de İslamcı Büyük Burjuvazi", Balkan, Neşecan, Erol Balkan ve Ahmet Öncü (Der.), Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP (İstanbul: Yordam): 181-215.

Poulantzas, Nicos (2006), Devlet, İktidar ve Sosyalizm (İstanbul: Epos).

Rutherford, Tod D., Bob Jessop ve Jamie Peck (2008), "Peck, J. 1996: Work-place: the social regulation of labor markets. New York: The Guilford Press", Progress in Human Geography, 32 (4): 571-582.

Saraçoğlu, Cenk (2015), "Tank Paletiyle Neoliberalizm", Atılgan, Gökhan vd. (Der.), Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat (İstanbul: Yordam): 747-871.

Saraçoğlu, Cenk ve Melih Yeşilbağ (2015), "Minare ile İnşaat Gölgesinde", Atılgan, Gökhan vd. (Der.), Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat (İstanbul: Yordam): 871-957.

Sarıoğlu, Fatih (2007), "Türkiye'de Yerel Yönetim Reformları Üzerine: Ekonomik Bir Yaklaşım", Çağdaş Yerel Yönetimler, 16: 21-37.

Sönmez, Mustafa (2010), Teğet'in Yıkımı. . . Dünyada Türkiye'de Küresel Krizin 2009 Enkazı ve Gelecek (İstanbul: Yordam).

Şen, Mustafa (2010), "Transformation of Turkish Islamism ve the Rise of the Justice and Development Party", Turkish Studies, 11 (1): 59-84.

Şimşek, Hayal A. (2007), "Türkiye'de 2000 sonrasında Uygulanan İstikrar Programlarının Kamu Maliyesine Etkileri", Finans Politik & Ekonomik Yorumlar, 44 (512): 52-68.

Tanyılmaz, Kurtar (2014), "Türkiye Burjuvazisinde Derin Çatlak", Balkan, Neşecan, Erol Balkan ve Ahmet Öncü (Der.), Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP (İstanbul: Yordam): 143-181.

Tarcan-Aksakal, Ayçe (2010, Şubat), Anadolu'nun Yükselen Holdingleri, Capital.

Topak, Oğuz (2012), Refah Devleti ve Kapitalizm: 2000'li Yıllarda Türkiye'de Refah Devleti (İstanbul: İletişim).

Tünay, Muharrem (2002), "Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi", Praksis (5): 177-197.